

**NXOPAXOPO WA SWIVANGELO SWA
MAVITO YO DUVULELA LAMA
THYIWEKE VAN'WAMAPURSI LAVA
KUMEKAKA EKA NAMBU WA
RITAVINKULU** (The investigation of
the origins of humorous nicknames
given to farmers along the Greater
Letaba River)

BY

M M MALUNGANI

SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT

FOR THE DEGREE OF

MASTERS IN AFRICAN LANGUAGES

(MINI-DISSERTATION)

IN THE

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF HUMANITIES

School of languages and communication studies

AT THE

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR O R CHAUKE

YEAR: 2014

DECLARATION

**I declare that Nxopaxopo wa
swivangelo swa mavito yo duvulela
lama thyiweke van'wamapurasi lava
kumekaka eka nambu wa Ritavinkulu**
(The investigation of the origins of
humorous nicknames given to the
farmers along Greater Letaba River)
hereby submitted to the University of
Limpopo, for the degree of Masters of
Arts in the Department of Languages
has not previously been submitted by
me for a degree at this or any other
university, that is my work in design and in
execution, and that all material contained
herein has been duly acknowledged

M.M. Malungani (Mr)

2014

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

NONGONOKO WA TIMHAKA

PHEJI

1.1.MANGHENELO	1
1.2.XITATIMENDE XA XIPHIQO	1
1.3.XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	2
1.4.SWIVUTISO SWA NDZAVISISO	3
1.5.MAENDLELO YA NDZAVISISO	4
1.5.1.Xivumbeko xa ndzavisiso	4
1.5.2.Mahlengeletelo ya ka timhaka	5
1.5.3.Vanhu lava ndzavisiso wu nga ta endliwa eka vona	5
1.5.4.Ku hlengeletwa ka timhaka	6
1..5.5.Ku hlela timhaka	6
1.6.KU TEKELA ENHLOKWENI LESWI NGA VANGAKA SWIPHIQO	7
1.6.1.Mpfumelelano wo endla ndzavisiso	7
1.6.2.Xihundla ni ku hlayisiwa ka timhaka	7
1.6.3.Mpfumelelano	7
1.6.4.Vuhlayiseki eka lava nyikeke vuxokoxoko	8
1.7.NKOKA WA NDZAVISISO	8
1.7.2. NHLAMUSELO YA MATHEME	8

NDZIMANA YA 2	10
2.MINTIRHO LEYI ENDLIWEKE	10
2.1.MANGHENELO	10
2.2.SWIDYONDZEKI	10
2.2.1.Ramatsobane (2004)	10
2.2.2.Sebashe (2003)	11
2.2.3.Molefe (1999)	12
2.2.4.Chauke (2004)	13
2.2.5.Jekings (1996)	14
2.2.6.Palmer (1981)	14
2.2.7.Koma (2012)	15
2.2.8.Nziyane (2004)	17
2.2.9.Mabunda P.N (2013)	17
2.2.10.Botha (1996)	18
2.11.Vom Bruck and Bodenhorn (2006)	19
2.12.Mudau (2009)	20
2.13.Bakari (1981)	20
2.14.Mabasa (2013)	21
2.15.Smith (1985)	22
2.16.Eileen (1998)	22
2.3 Mahetelelo	23

NDZIMANA YA 3

3.NXOPAXOPO WA SWIVANGELO SWA MAVITO YO DUVULELA	24
3.1.MANGHENELO	24
3.2.MAVITO HI KU LANDZA SWIENDLO SWA NWAMAPURASI	25
3.3.MAVITO YO DUVULELA LAMA FAMBELANAKA NA MAVULAVULELO	27
3.4.MAVITO HI KU LANDZA XIVUMBEKO XA N'WAMAPURASI	30
3.5.MAVITO YO DUVULELA YO KOMBA XIYIMO XA N'WAMAPURASI	35
3.6.MAVITO YO DUVULELA HI KU LANDZA SWILO LESWI NGA PURASINI	38
3.7.MAVITO YO DUVULELA HI KU LANDZA MAFAMBELO	39
3.8.MAVITO YO DUVULELA YO HUMA EKA SWAKUDYA NA SWIBYARIWA	50
3.9.MAVITO HIKOKWALAHO KA MAHANYELO	53
3.10.MAVITO YO DUVULELA KU RI NDLELA YO LAWULA VATIRHI	64
3.11.MAVITO HI KU LANDZA MATIRHELO	65
3.12.MAVITO YA TINYANYANA LAMA THYIWEKE VAN'WAMAPURASI	67
3.13.MAVITO HI KU LANDZA KU DZABIWA KA FOLE	68
3.14.MAVITO YA VATIRHI LAMA DUVULERIWEKE VAN'WAMAPURASI	69
3.15.MAVITO YO DUVULELA YO HUMA EKA MAVITO MAN'WANA	71
3.16.MAVITO YO DUVULELA YO VILELA HI VAN'WAMAPURASI	74
3.17.NKANELO WA MAVITO HI KU ANGARHELA	76
3.18.MAHETELELO	78

Ndzimana ya 4

4.1.MATIMU YA MAVITO NI SWIVANGELO SWO MA CINCA	79
4.2.VATHYI VA MAVITO	81
4.3.NHLOHLOTELO WA VUKHONGERI NA DYONDZO EKA MAVITO	83
4.4.MAVITO LAMA CINCIWEKE HI SWIVANGELO SWO HAMBANA	85
4.5.MAHETELELO	88

NDZIMANA YA 5

5.NKATSAKANYO WO ANGARHELA TINDZIMANA TA 1-5	89
6.MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE	91

XIHLAMBANYO

Ndzi hlambanya leswaku ntirho lowu wa **NXOPAXOPO WA SWIVANGELO SWA MAVITO YO DUVULELA LESWI THYIWEKE VAN'WAMAPURASI LAVA KUMEKAKA EKA NAMBU WA RITAVINKULU (THE INVESTIGATION OF ORIGINS OF HUMEROUS NICKNAMES GIVEN TO THE FARMERS ALONG THE GREAT LETABA RIVER)**_i ntirho lowu nga wa mina. Matsalwa hinkwawo lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ya kombisiwile hi mfanelo emakumu ka tsalwa.

DECLARATION

I declare that **NXOPAXOPO WA SWIVANGELO SWA MAVITO YO DUVULELA LESWI THYIWEKE VAN'WAMAPURASI LAVA KUMEKAKA EKA NAMBU WA RITAVINKULU (THE INVESTIGATION OF ORIGINS OF HUMEROUS NICKNAMES GIVEN TO THE FARMERS ALONG THE GREAT LETABA RIVER)** is my own work and that all the sources that have been used or quoted are indicated and acknowledged by means of complete reference at the end of the document .

DEDICATION

This study is dedicated to my late grandfather Wilson Malungani, and my parents Falaza and Tinyiko.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would firstly like to give my thanks to my supervisor, Dr O.R Chauke for his word of encouragement, support and motivation. My God shower you with blessings for your professional conduct.

Secondly, I would like to send my gratitude to the following people, Dr J. Kubayi, T. G. Mabunda, B. E. Mkhari, D.L Shai, Mokoena L. S. Mhlongo I. For their positive roles they played.

Thanks are also due to my family , my parents Falaza and Tinyiko and my sisters for their support and encouragement. Iam grateful to my wife Evelyn who has been there for me through my studies

Lastly, my thanks go to the Almighty, for giving me strength to persevere through thick and thin.

Thank you

ABSTRACT

This study analyse Nicknames Given to farm owners along the Great Letaba River .The study indicates that names are some of the most important things in people’s lives. It has been indicated that naming cannot be taken for granted as a name serves as an important identity feature.

NDZIMA YA 1

1.1. MANGHENELO

Eka vutomi bya hina bya siku na siku hi le ku ringeteni ku kuma vutivi lebyi nga hi pfunaka ku kota ku hanya ni ku lwa ni ntshikelelo na swidingo emisaveni leyi hi nga eka yona namuntlha. Vanhu va ringeta ku fikelela mitiyiso hi ku hlamula swivutiso swa ku hundzuka ka mikarhi. Van'wana va nga tivutisa leswaku mavito ya tumbuluka kwihi?

Mhaka ya mavito yi sungurile khale eka tindzimi ta vantima. Mokgokong (2004) u kombisa leswaku mavito ya vantima ya ni tinhlamuselo, kasi eka Xinghezi na Xibunu swi nga va swi nga ri tano. Vito Mabihani i vito ra Xitsonga leri nyikiwaka munhu loyi a nga biha kumbe wo ka a nga sasekanga, kasi vito ra Jan i vito ra xibunu leri nga nyikiwaka mufana u'nwana na un'wana. Nhlamuselo ya rona a hi yi kumi.

Mavito yo tala yo duvulela ya landzeleleka ku vona hilaha ya taka ha kona. Nkarhi wun'wana munhu wa swi kota na ku twisisa leswaku hikokwalaho ka yini munhu loyi a nyikiwile vito leri. Hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga ndlela leyi mavito ya nyikiwaka ha yona a yi cinci hambu loko vanyiki va mavito va ri karhi va cinca. Ni loko hi languta mavito ya vanhu va vantima hi kuma leswaku ya ni tinhlamuselo to karhi. Vito ri kombisa hilaha munhu a nga xiswona. Hi mikarhi leyo tala mahanyelo ya munhu ya landza vito leri a nyikiweke rona. Mavito ya nyikiwa hi ku landza ndhavuko wa vanhu vo karhi. Leswi swi seketeriwa hi Rapper (1983:03) loko a ku: *"Name is often considered to be imbued with magic and supernatural attribute.... in working magic against its bearer"*. Mutsari loyi u kombisa hi ndlela yo hetiseka hilaha mavito ya taka ya huma kona. Xilo xi tiveka hi vito ra xona, ri tlhela ri xi hlawulekisi eka swilo leswo tala.

1.2. XITATIMENDE XA XIPHIQO

Van'wamapurasi va nhlonge yo basa hi ku famba na nambu wa Ritavinkulu va duvuleriwile mavito hi vatirhi va vona va vantima. Van'wamapurasi lava van'wana va tiva mavito lama va duvuleriweke, va tlhela va ma amukela loko van'wana va alana no

ma amukela. Kasi va kona lava no ma tiva va nga ma tiveke kambe vatirhi vo ngo matirhisa ya tiva hi vona ntsena. Mavito yo divulela ya kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vatirhi na n'wapurasi, ya kombisa mahanyelo kumbe ya nga fambelana na matimu ya vona. Mavito lawa yo divulela a ya nga tsariwangi helo. Loko hi ya tirhisa hi nga landzelerisi laha ya tumbulukeke kona, a ya nyamalala kumbe ku lahla nhlamuselo ya wona. Finnegan (1976:470) u kombisa leswi hi timhaka ta mavito:

There have been many different interpretations of these names. They have ranged from the psychological functions of names, in providing assurance or working out tensions to their usefulness in expressing the self image of their owner or in indirect comment when a direct providing a means of one is not feasible.

Laha mutsari u kombisa leswaku mavito ya nga kombisa swiendlo swa vanhu, kumbe ntlimbo lowu nga kona exikarhi ka vanhu. Vanyiki va mavito va yimela ku vona swiendlo swa munhu kutani va n'wi thya vito ro divulela. Mavito yo divulela ya fambelana swinene na matimu ya vanhu ku va hambanyisa na matshamelo ya vona ku ya hi miganga. Loko matumbulukelo ya mavito yo divulela ya nga tsariwi, swi ta endla leswaku ya hetelela ya nyamalala.

1.3. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo lexikulu eka ndzavisiso lowu, i ku kuma laha mavito lawa ya nyikiweke van'wamapurasi ya humaka kona na leswaku hikokwalaho ka yini. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu kombisa laha mavito lawa ya tirhisiwaka kona, ndhawu ni nkarhi. Ku fanele ku kumeka ni swivangelo leswi endleke leswaku mavito lawa ya nyikiwa vanhu lava. Mhaka yin'wana i ku languta matimba lama vito leri divuleriweke munhu loyi ri nga na nkucetelo hakona eka mahanyelo ya yena ya masiku hinkwawo. Hi nga tlhela hi lavisisa leswaku swa ha fanela ku ya emahlweni hi nyika vanhu mavito yo divulela.

Mhaka leyi i ku kuma nkoka wa vito eka munhu ni ku languta tindlela leti mavito ya thiywaka ha tona. Hi kuma leswaku tikereke, swikolo ni swibedhlele swi tirhile ngopfu eku thiyweni ka mavito ya vanhu khale. Kambe sweswi swi vonaka onge mavito ya thiywa hi ku landza nhlohotelo wa matimu, xiyimo xa tipolitiki etikweni, xiyimo xa swa timali etikweni, vukhongereri, xilungu ni swin'wana ni swin'wana. Chauke (2005) u ri ku thiywa ka vito ka fanana misava hinkwayo naswona vito ri na nhlamuselo eka rixaka rin'wana ni rin'wana tani hiloko ri komba matimu na ndhavuko wa rixaka rero.

Finegan (1970) u vula leswaku mavito i nchumu wa nkoka lowu kombisaka ku titwa ni ku tsaka ka munhu kumbe ka vanhu. Mavito i mitirho ya ririmi laha vanhu va kombaka mikhuva, ni mintshembo eka mindhavuko ya vona. Vito ri nga va xigego kumbe xikhovolelo eka munhu hikuva a nga tihlawuleli yena n'wini wo thiywa rona hi van'wana naswona a swi khathaleki leswaku wa ri lava kumbe a nga ri lavi. Leswi swi tiyisisa leswaku loko ku velekiwile n'wana endyangwini swi vula swilo swo tala eka swirho swa muti. Van'wana va humesa ku titwa ka vona hi ku nyika n'wana vito tanihi laha hi kombiseke hakona laha henhla.

1.4. SWIVUTISO LESWI NGA TA TIRHISIWA EKA NDZAVISISO LOWU

Ku fikelela xikongomelo lexi nyikiweke laha henhla, swivutiso leswi landzelaka swi fanele ku hlamuriwa:

- Xana i ncini xi susumetaka leswaku van'wamapurasi va duvuleriwa mavito lawa?
- I va mani va thyaka mavito lawa?
- Muthyi wa vito u ri yini loko a twa vito leri a ri thyeke ri ri karhi ri tirhisiwa?
- Muduvuleriwa wa vito leri u ri yini eka vathyi va yena va vito leri loko a languta swiendlo swa yena?
- Mavito yo duvulela ya amukeriwa hi ndlela yini hi vaakatiko?

1.5. MAENDLELO YA NDZAVISISO

Xiyenge xi paluxa maendlelo ya ndzavisiso. Hikokwalaho xiyenge lexi xi avanyisiwile hi swiyengentsongo swo hlaya.

1.5.1. XIVUMBEKO XA NDZAVISISO

Ndzavisiso wu landzelela maendlelo yo rungula no hlamusela timhaka, ku ri karhi ku kambiwa ntikelo wa tona. Swivutiso swa mulavisisi swi hlamuriwe hi nomu hinkwaswo hi nkarhi wo vutisa.

Ku kota ku endla ndzavisiso lowu ku tirhisiwile tindlela to tala laha ku nga longoloxiwa tinxaka ta milavisiso leti nga tirhisiwa ni nhlahluvo wo kamba ntikelo wa timhaka. Maendlelo lawa ya hlamusela hi Wild (2009:85) loko a ku:

Qualitative research is the collection, analysis and interpretation of data that cannot be meaningfully quantified, that is summarised in the form of numbers while other scholars see it as a string of logic that ultimately links the data to be collected and the conclusion to be drawn to the initial question of the study.

Loko mulavisisi a tirhisa maendlelo lawa u pfuniwa ngopfu hi tinhlamuselo ta vahlamuri va swivutiso ku kuma rimitsu ra ndzavisiso lowu endliwaka. Ku ya hi ndzavisiso lowu, maendlelo lawa ya kote ku humesela erivaleni matitwelo, mavonelo, mabumabumelo ni matwisiselo ya vanhu ya mavito yo duvulela.

1.5.2. MAHLENGETELO YA TIMHAKA

Mulavisisi u hlengetele timhaka hi yexe. Leswi swi pfunile leswaku a nga kumi timhaka leti nga riki tona, kumbe se ti engeteriwile kumbe ku hungutiwa. Timhaka ti lavisisiwile ni le ka vathyi va mavito lawa. Ndzavisiso wu endliwile eka vatirhi va le purasini, vinyi va mapurasi ni le ka matiko akelana ya purasi rorero. Maendlelo lawa ya vuriwa inthavhiyu kumbe nhlokohliso. Mulavisisi u hlokohlisile vatirhi ku seketela leswi a nga swi kuma eka ndzavisiso.

Swivutiso leswi nga vutisiwa vanhu lava boxiweke laha henhla swi pfuna ku tiyisisa, ku basisa ni ku engetela tinhlamuselo leti nga kona mayelana ni mavito yo divulela. Hi nkarhi wa ndzavisiso, mulavisisi hi yena a rhangile eku vutiseni ka swivutiso. Mulavisisi o vutisa ntsena swivutiso handle ko landzelela nongonoko wo karhi kambe a nga rivalanga marito ya Silverman (1993:159) loyi a tshahiweke hi Sebashe (2003:7) loyi a boxaka swilo swa ntlhanu leswi fanele ku va kona eka ndzavisiso wun'wana na wun'wana

- Mhaka kumbe hungu ro karhi;
- Swikholwakholwana swa vanhu;
- Switwi;
- Makungu; na
- Matikhomelo ya vanhu ya sweswi ni ya khale.

Kasi mutsari un'wana u tsundzuxa leswaku vanhu va fanele ku langutisa matikhomelo ya vona ya khale ni ya nkarhi wa sweswi. Hikokwalaho ka sweswo ndzavisiso lowu wu tekele mhaka leyi enhlokweni.

1.5.3. VANHU LAVA NDZAVISISO WU NGA TA ENDLIWA EKA VONA

Matimu ya mavito lawa ya lavisisiwile eka vatirhi va khale va purasi, vafundhisi lava a va endzela mapurasi ku phamela vatirhi rito ra Xikwembu, tindhuna ta miganga leyi nga

vandzakana ni mapurasi, tiforomani ni va vukosi bya ndhawu leyi. Vanhu va hlawuriwile hi ku landza vuswikoti byo hlayisa matimu ya tiko. Ndzavisiso lowu wu endliwile eka vanhu lava nga riki ehansi ka 40 wa malembe hi vukhale.

1.5.4. KU HLENGETIWA KA TIMHAKA

Timhaka ti hlengeletiwile hi ku tirhisa maendlelo ya purayimari na ya sekondari lawa ya pfumelelaka leswaku swivutiso swi hlamuriwa hi ndlela yo tshuxeka handle ko boheleriwa hi ku landzelela xivumbeko xo karhi. Va vutisiwa va hlamula hi laha va swi voneke ha kona ni ku swi tokota hakona. Kasi maendlelo ya sekondari hi laha ku kongomisiwaka eka matekele ya timhaka ku suka eka maphephahungu, tibuku, timagazini na swin'wana switsariwa. Timhaka ti ta hlengeletywa hi ku tirhisa tindlela hinkwato ku kumisisa ntiyiso wa mhaka.

1.5.5. KU HLELA

Laha timhaka leti hlengeletweke ti longoloxiwile ti nyikiwa xivumbeko, ti hleriwa ni ku nyikiwa tinhlamuselo leti faneleke hi ku landza ntikelo wa ndzavisiso. Timhaka leti hlengeletweke a ti susanga kumbe ku humesa muhlengeleti wa kona eka nkongomelo wa ndzavisiso. Mulavisisi u kumisisile ku fanana kumbe ku hambana loko ku nga kona exikarhi ka ndzavisiso wa yena ni mlavisiso leyin'wana yi nga tshama yi endliwa. Xiphemu lexi xa ndzavisiso i xa nkoka hikuva xi kota ku humesa timhaka leto enta, to tshembeka, to twisiseka ni ku enerisa vanhu hinkwavo. Timhaka ti hleriwa ha kambirhi, loko ta ha hlengeletywa ni loko se tinhlengeletiwile.

1.6. KU TEKELA ENHLOKWENI SWILO LESWI NGA VANGAKA SWIPHIQO EKA NDZAVISISO

1.6.1. MPFUMELELO WO ENDLA NDZAVISISO

Ndzavisiso wu nga si endliwa ku rhangile ku rhumeriwa xikombelo eka valawuri va swa ndzavisiso eyunivhesiti ku kombela mpfumelelo wo endla ndzavisiso lowu. Leswi swi pfunile ku xopaxopa ni ku susa swiphiqo leswi nga vaka kona.

1.6.2. XIHUNDLA NI KU HLAYISIWA KA TIMHAKA

Mahungu lama nga hlengeletwa ku suka eka vanhu a ya nga tivisiwinga eka vanhu van'wana ni van'wana. Hambu ya ri mavito, swivongo, kumbe tinomboro ta vanyiki va vuxokoxoko a swi nga boxiwi kumbe ku tivisiwa vanhu. Timhaka hinkwato ti vile ta xihundla ku suka eku sunguleni ka ndzavisiso ku fika emakumu ka wona.

1.6.3. MPFUMELELANO

Loko ndzavisiso wu nga si endliwa hinkwavo lava nga khumbeka va tivisiwile xikongomelo, xivumbeko, ku pfuna ka ndzavisiso lowu ni leswaku hikokwalaho ka yini wu fanele ku endliwa. Va tlhele va tshembisiwa leswaku ku hava munhu loyi a boheleriwaka ku nyika vuxokoxoko eka ndzavisiso lowu loko a nga swi lavi. Vuxokoxoko byi nyikiwile hi lava titweleke handle ko susumetiwa naswona va sayinile tifomo ta leswaku va nyika timhaka handle ka nsindziso.

1.6.4. VUHLAYISEKI EKA LAVA VA NYIKEKE VUXOKOXOKO ENDZHAKU KA NDZAVISISO

Tinfanelo ta vanhu ti hlayisiwile hi matlhelo hinkwawo. Lava a va ta tshika va khumbekile kumbe ku pfuxeriwa maxangu ni mahlomulo hi ndzavisiso lowu va komberiwile ku tihlanganisa ni vativi va swa miehleketo.

1.7. NKOKA WA NDZAVISISO NI NHLAMUSELO YA MATHEME

1.7.1. NKOKA WA NDZAVISISO

Swidyondzeki swo tala swi tsarile hi mathyelo ya mavito kambe i vantsongo lava tsaleke hi mavito yo divulela naswona lava tsaleke hi mavito yo divulela ya van'wamapurasi a va tati na xandla. Leswi swi endla leswaku ndzavisiso wa mavito yo divulela ya van'wamapurasi wu va wa nkoka ku kombisa laha ya taka ya huma kona, leswi ya vulaka swona, xivumbeko xa wona, leswi muthyiwi wa vito ri n'wi khomisaka xiswona, xikongomelo, nsusumeto na xivangelo xa mavito lawa. Mhakankulu yin'wana i ku vona leswaku matimu ya mavito lawa ya hlayiseka.

1.7.2. NHLAMUSELO YA MATHEME

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku humesela ehandle laha mavito lawa ya humaka kona, ni ku tiva dyondzo ya onomasitiki leyi hlamuseriwaka hi The Fontaan Dictionary (1977:605) tani hi "The study of the origins and forms of proper names, especially of people and places". Laha hi kombiwa dyondzo leyi kombisaka masungulo, nhlamuselo na xivumbeko xa mavito eka ririmi ro karhi ku ri karhi ku langutiwa ngopfu mavito ya vanhu ni ya tindhawu. Kasi Hymes (1964:231) u ri:

Onomastics, or the study of names , deals with
all the vocabulary of a language. The writing

which deals with one or another lexical aspects
of the culture or cultural aspects of vocabulary.

Laha hi langutisa mavito ya va n'wamapurasi lava tshameke ku longoloka na nambu wa Ritavinkulu exifundzhenintsongo xa Mopani eka Xifundzhankulu xa Limpopo hi laha va tirhisaka ha kona mavito lawa, ndlela leyi ya vurisiwaka xiswona, ni matsalelo ya wona ya masiku hinkwawo. Hi tlhela hi kuma nhlamuselo ya vito ro duvelela. Kathryn (1999:985) u ri " a nickname is a familiar or a humorous name of a person or a thing". Laha mutsari u kombisa leswaku mavito lawa ya duvelela vanhu ku ya hi swiendlo swa vona swa masiku hinkwawo. Ndzavisiso wu ta pfuna eka vatirhi lavantswa emapurasini lawa ku tiva leswaku hikokwalaho ka yini n'wamapurasi loyi a nyikiwile vito leri. Ndyangu wu titivisa etikweni hi muxaka wa mavito lama wu nyikaka vana va vona. Ririmi i ra ku vulavula, vito i ra ku titivisa, vito ro duvelela i ra ku kombisa swihlawulekiso swin'wana leswi munhu a nga na swona. Murphy (1957:105) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

.....given names, surnames, nicknames and
assumed names have important significance in
the development of individuals, and often give
clues to their attitudes towards themselves and
others with whom they have been closely.

Ndzavisiso wu fanele ku kombisa leswaku mavito yo duvelela ya tirhisiwa ku kombisa nchumu kumbe munhu; vito ro duvelela ri tirha mitirho yo tala. Xo sungula ri nga komba nchumu, ri nga hlamusela munhu kumbe nchumu no tlhela ri nga kombisa xiyimo xa munhu.

2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

2.1. MANGHEKELO

Xiyenge lexi xi paluxa mitirho leyi endliweke hi vatsari van'wana mayelana ni mavito, ngopfu ngopfu mavito yo divulela. Mitirho leyi yi endliweke i ya nkoka eku leteleni ka milavisiso leyin'wana ya ha landzelaka, na vanhu va kota ku twisisa swilo no kuma vutivi. Ntirho wa ndzimana leyi i ku letela ndzavisiso, ku vumba vundzeni, ku nyika matimu na ku pfula mulavisisi matihlo. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Blaxter, Hughes na Tight (2001:120) loko va ku "The purpose of literature review is to integrate the study into a broader framework of relevant theory and research." Leswi nga ta landzela i mitirho ya swidyondzeki hi ku hambanana ka swona.

2.2. SWIDYONDZEKI

2.2.1. RAMATSOBANE (2004)

Ramatsobane (2004) u kombeta xivumbeko na matirhiselo ya mavito yo divulela. Hi ku ya hi yena a hi mikarhi hinkwayo swi olovaka ku twisisa xivumbeko, nhlamuselo na matirhiselo ya mavito. Mavito ya na nsusumeto kumbe ntikelo eka munhu hambu ku ri eka tiko. U kombisa leswaku eka Xipedi mufana na nhwana va divulelana mavito, ngopfu-ngopfu eka munhu loyi a karhataka va nga n'wi thya va ku i Biriviri (pepper) ku kombisa leswaku i munhu wo kariha, ku karhata kumbe ku hlupha. Biriviri i muxaka wa swakudya swo bava leswi dyiwaka hi mani na mani. Loko munhu a kala a thyiwa vito leri swi komba leswaku a nga tirheki wa bava. Endyangwini mutswari a nga nyika n'wana vito ro divulela ku fana ni vito ra Mabinayosolwa leri nga nyikiwa n'wana loyi a tsakaka loko a nyikiwa swakudya. N'wana loyi u tsaka ivi a ya eku tlangeni kambe a nga koti ku tlanga kahle na vana van'wana.

Mavito yo divulela ya ni ntirho wo kombisa leswi munhu a nga xiswona. Vanhu lava thyiwaka mavito yo divulela va amukela mavito lawa hi tindlela to hambana-hambana.

Van'wana va swi kota ku ma amukela xikan'we handle ko kanakana, kasi van'wana va ma ala xikan'we. Ku thyiwa vito ro divulela swi fana na ntlangu lowu tlangaka hi tiko hinkwaro (**Ramatsobane, 2004**). Man'wana mavito yo divulela ya fika laha ya tirhisiwaka tanihi mavito lamanene, ya kumeka ni le bukwinini ya vutitivisi. Mhaka leyi yo thya mavito yo divulela ya tikomba leswaku a yi nge heli yi ta ya emahlweni.

Ramatsobane (2004) u tlhela a kombisa leswaku mavito yo divulela a ya nyikiwi vanhu ntsena, ya kona ni le ka swiharhi, swakudya ni tindhawu. U kuma leswaku a swi olovi ku va vito ro divulela ri nyamalala handle ka loko munhu kumbe xilo xi thyiwa vito rin'wana leri nga ni matimba yo tlula leriya. Vito ro divulela ri nga endla leswaku vanhu va nga ha tivi vito ra wena ra ntiyiso. Mutsari loyi u hi pfuna ku twisisa matirhiselo ya mavito yo divulela ni leswi xivumbeko xa wona xi nga xiswona.

2.2.2. SEBASHE (2003)

Sebashe (2003) u boxa nkoka wa mavito eka swa vutomi ni le xikarhi ka vanhu va tiko. U kombisa leswaku vito i nchumu lowu endlaka leswaku munhu a titiva ni ku titwa leswaku hi yena mani. Hi ku ya hi yena vantima ni valungu eAfrika-Dzonga va teka vito ku ri nchumu lowu vulaka kumbe ku kombisa xilo xo karhi. U kuma leswaku mavito yan'wana a ya endli leswaku vanhu va va ni vun'we kambe ya va hambanyisa. Sebashe u tshaha Jenkins ni van'wana (1996) loko va ku:

Geographical names serve several functions in relation both to places they designated and to the groups who live in them. They serve to locate, classify, distinguish and characterize an endless number of places of varying nature, function and size. But they also serve to recall, to evoke and even to promote elements of collective memory to a place, be the events,

persons other elements of regional and national culture.

Mavito ya tindhawu ya ni ntirho lowukulu, ya nga hi kombisa mintlawwa kumbe tinxaka wa vanhu lava a va tshama eka ndhawu yo karhi. Mavito ya tindhawu ya nga hi tsundzuxa hi timhaka leti humeleleke eka ndhawu yoleyo. Leswi a tsaleke hi swona swi pfuna rixaka ku tiva nkoka wa mavito hikuva u kombisa swinene leswaku vito ri nga hambanyisa maxaka, vanghana ni vaakatiko. U hi pfuna na ku twisisa mavito lama ya nyikiwaka tindhawu to karhi

2.2.3. MOLEFE (1999)

Molefe (1999) u kuma leswaku eka rixaka ra Mazulu mavito yo divulela i mhaka leyi humelelaka masiku hinkwawo. Hi ku ya hi yena vito leri munhu a divuleriwaka rona ri tiveka ku tlula mavito ya yena ya ntiyiso kumbe ya ximfumo. Munhu loyi u hanya hi ndlela leyi a vitanisiwaka xiswona kumbe ku ya hi vito leri a nyikiweke rona. Vito leri ri kucetela no cinca mahanyelo ya yena ni malangutelo ya yena ya vutomi bya siku rin'wana na rin'wana. Man'wana mavito ya laya kumbe ku phuntisa munhu.

U kombisa leswaku mavito yan'wana i ya nkarhinyana, hikokwalaho ya nyamalala ku tumbuluka man'wana, kasi yan'wana ya va kona ku fika munhu a hundza emisaveni. Munhu a nga divuleriwa vito hi swirho swa ndyangu kasi vayimbeleri va thyiwa mavito hi ku ya hi ndlela leyi va ncinaka ha yona. Eka mavito yo divulela ku na lama ya nga hlohlotelaka muthyiwi ku endla leswinene kumbe leswo biha. Mavito yo divulela lawa ya vengiwaka swinene i yo kombisa swirho swa mirhi wa munhu.

Mutsari u boxa leswaku ku divulela munhu vito i ntlangu (izidlaliso). Vanhu va vumba mavito hi ku tirhisa marito lawa ya nga ta penda munhu hi muhlovo lowu kombisaka hanyelo ra yena. Hi ndlela leyi mavito yo divulela ya kombisa munhu leswi a nga xiswona ni ku va nkarhi wun'wana ya humesela vuswikoti bya yena. Mavito yo divulela ya phata munhu kumbe ku nyika nhlamuselo yo gega. Molefe u hi pfuna ku twisisa leswaku vito ro divulela eka Mazulu ri tekiwa tanihi ntlangu. Leswi swi hi pfuna

ku vona leswaku Vatsonga vona va swi tekisa ku yini. Mhaka yin'wana i ku kombisa leswaku loko wo duvuleriwa vito ivi u nga ali, ri hatla ri nyamalala.

2.2.4. CHAUKE (2005)

Xikongomelo xa ndzavisiso wa Chauke (2005) i ku kuma nkoka wa vito eka munhu ni ku languta tindlela leti mavito ya thiywaka ha tona. U kuma leswaku kereke, swikolo ni swibedhlele swi tirhile ngopfu eku thiyweni ka mavito ya vanhu va khale. Kambe sweswi mavito ya thyiwa hi ku landza matimu ya tipolitiki, xiyimo xa swa timali etikweni, vukhongeri, xilungu ni swin'wana ni swin'wana leswi nga ni nhlohlotelo.

Nkarhi lowu a ku nga si fika swa vukhongeri ni swo tala leswi boxiweke, vakokwana, vahahani na vamalume a va ri ni ntirho wo thya vana mavito. Vana a va ta nyikiwa mavito ya vakokwana wa vona lava loveke kumbe lava va ha hanyaka. Van'wana a va nyikiwa mavito ya swikwembu swa ndyangu wa ka vona. Ku kombisa leswaku maendlelo lawa se ya hundzukile hikuva ndyangu namuntlha i wanuna na nsati wa yena, maxaka a ya ha ri na rito. Hikokwalaho tatana na manana va fanele ku thya n'wana vito.

Ku thyiwa ka vito ka fanana misava hinkwayo (Chauke, 2005). U hetelela hi ku vula leswaku vito ri na nhlamuselo eka rixaka rin'wana ni rin'wana tani hiloko vito ri komba matimu na ndhavuko wa rixaka rero. U langutile na nkoka wa mavito a heta hi ku tshaha Finegan (1970:272) loko a ku:

Names are of great significance in that they can express joyful sentiments and a sense of personal aspiration for oneself or others. It may also contribute to the literary flour of formal or informal conversation, adding a depth or succinctness through their meaning, overtones or metaphors.

U kombisa leswaku mavito ya na nkoka, munhu u kota ku titivisa ni ku titwa leswaku i munhu wa hanya ha wona. Vanhu va nga tiva vito ku tlula ku tiva munhu hi yexe. Yan'wana mavito ya nga va swigego. Leswi swi kombisa swinene leswaku vito ri nga kombisa swiendlo swa munhu hi ku hetiseka. Chauke u pfuna ku tiva leswaku mavito a ya thyiwa hi ndlela yihi ku nga si nghenelela timhaka ta tipolitiki ni thekinoloji. Leswi swi ta pfuna ku twisisa laha mavito yo duvulela ya hlohloteriwaka ya huma kona.

2.2.5. JENKINGS (1996)

Jenkins (1996) u hlamusela leswaku mavito loko ya thyiwa ku va ku ri na swivangelo swo karhi. U ri: *"names reflects a spectrum of emotions, reminding us that they were created and used daily by human beings."* Leswi swi kombisa swinene leswaku mavito ya humesa matitwelo ya vanhu. Munhu a nga tilangeli vito ro nyikiwa ntsena. Mavito lama van'wana va tsandzeka na ku ma vula; vathyiwi va nga ha lahlekeriwa hi mavito ya vona xidzi, ya siviwa hi mavito yo duvuleriwa. U kombisa leswaku mavito yan'wana ya khunguvanyisa kumbe ya komba swiendlo swa munhu swo biha, ya cinca na mahanyelo ya munhu. Jenkins u hi pfuna ku landzelerisa swivangelo swo va munhu a nyikiwile vito ro karhi. Leswi swi pfunile ni le ka mavito yo duvulela lawa ndzavisiso wu endliweke eka wona.

2.2.6. PALMER (1981)

Palmer yena u tshikilela nkoka wa mavito hi ku vula leswaku vito ri vula xilo xo karhi hi ku tirhisa ririmi leri vanhu va rixaka rero va ri twisisaka. Hi ku tirhisa vito u kota ku komba nchumu lowu hi ku hetiseka. Palmer (1981:17) u ri: *a name is a word in a language and the signified is the object in the word that it stands for 'refers to' or 'denotes'. Words that is to say, are 'names' or 'labels' for things*

U ya emahlweni a komba leswaku n'wana u dyondza ngopfu marito yo tala hi ku vula mavito ya swilo, ku tiyisisa mhaka leyi Palmer (1981:22) u ri:

He is often given names of objects by his parents, and his first attempts at language will include expressions like 'da da' when he sees his father, or producing names for a train, a bus, a cat or a dog when he sees the relevant objects in real life in a book.

Hi ku ya hi Palmer timhaka ta dyondzo eka n'wana ti huma eka nsusumeto wa le ndzeni wa n'wana yaloye. U kombisile leswaku n'wana u hatla ku twa marito lama ya tirhisiwaka masiku hinkwawo, ku fana ni masiku ya vhiki. Eka ndzavisiso wa yena u kombisile leswaku vito i nchumu wa nkoka swinene ri thya xa nchumu kumbe ri kombisa hi ku hetiseka

U kombisile leswaku vito ri nga swi kota hambu ku ri ku yimela swilo leswi nga tumbela. U heta hi ku kombisa leswaku ku va n'wana a dyondza no tiva ririmi ro karhi vahlayisi va yena va fanele ku n'wi byela mavito ya swilo hi ku hambana ka swona.

2.2.7. KOMA (2012)

Koma u kombisa hi laha ku nyikiwa na ku hundzuseriwa ka marito exikarhi ka Vasuthu na N'walungu lava kumekaka eMoletjie na Sekhukhune ku vaka ha kona. U kombisa leswaku vito i nchumu wa nkoka eka vutomi bya vanhu.

U kombisa leswaku exikarhi ka vanhu va le Moletjie na Sekhukhune mavito yo tala i ya khale ka vakokwana va vona, swikhohlwakholwana, swa ntumbuluko, mavito ya vukati na mavito lawa munhu a ma kumaka engomeni. Mavito ya vanhu eka tindhawu leti ya va kona hi nhlohlotelo wa leswi boxiweke laha henhla. U kombisa leswaku tinxaka letimbirhi ti na mavito lama yelanaka. Koma (2012:22) u ri:

In Moletji and Sekhukhune, there are Christian biblical names which were given to

children after birth and when they had to go to school. Some children were given names. When they had to undergo their Christian baptism such as Maria, Joseph and Moses whilst others were given the names because their parents were Christians.

Leswi swi tiyisisa leswaku tindhawu letimbirhi a ti tirhisa mavito yo fana, u kombisa leswaku ehandle ka mavito yo huma eka swa vukhongereri yan'wana mavito a ya thyiwa hi nhlohlotelolo wa leswi a swi humelela endyangu swo fana na makhombo, ntsako hambi hi ri swikholwa-kholwana swa ndyangu.

Mhaka yin'wana a yi kombisaka hi leswaku mavito yan'wana ya suka eka va rixaka ku ya eka vana lavantsongo loko mhaka yi nga endliwanga (Koma 2012) u ri

If it is a name giving ceremony, the family and all the children who had to be named will gather so that the eldest family member introduces them to the ancestors and ask for forgiveness for not giving the children their inherited names on time due to unforeseen circumstances

Koma u kombisa leswaku loko vakulukumba va tsandzeka ku nyika n'wana vito hi nkarhi lowu nga fanela va ta hetelela hi ku phahla va tivisa swikwembu swa ka vona.

2.2.8. NZIYANE (2004)

Hi ku ya hi Nziyane ku thya mavito i nchumu wa nkoka exikarhi ka vanhu. Mavito lama thiywaka ma fambelana na ndhavuko na vupfumeri bya vanhu va lava. U komba leswaku ku thya vito swi fambelana na rixaka rero. U kombisa hi laha timhaka ta ku thya mavito ti nga sungula ha kona eku tumbulukeni ka misava. Leswi swi kombisa leswaku timhaka ta ku thya mavito a hi timhaka ta sweswi, ti sungurile khale. U tshaha marito lawa:

Now the Lord God has formed out of the ground all the beasts of the field and all the birds of the air. He brought to the man to see what he would name them and whatever the man called each living creature, that was its name. (The Holy Bible New International Version, 1999:3)

Marito lawa ya tiyisisa na ku komba vukhale bya mavito, swilo a swi thyiwa ntsena leswaku swi ta kota ku hambanyiseka. Ndzavisiso wa yena wu komba ndlela leyi vanhu va le Bushbuckridge va thiyisaka swona mavito. Vakokwana, vahahani na vamalume hi vona va nga na ntirho wo thya mavito. Hakanyingi vana va ta nyikiwa mavito ya vakokwana va vona lava hundzeke emisaveni kumbe lava va ha hanyaka.

2.2.9. MABUNDA (2013)

U endlile ndzavisiso wa yena hi mavito lama thyiweke swikolo swa tiko ra ka Dzumeri. Mavito lama thyiweke swikolo ya n'wana ya kombisa leswi vaakandhawu yaleyo va hanyisaka swona, kasi yan'wana yo komba tindhawu leti va tshamaka eka tona. U kombisa leswaku mavito yan'wana ya swikolo i mavito ya tindhawu ta miganga yaleyo ku fana na Zava, Mzilela, Mhintlwa, Ndzobela na Mamitwa lava a va ri vona a va fambisa tindhawu leti swikolo leswi swi nga eka tona.

In many instances, however, it is difficult for the community to have more or less the same desire when naming entities, but some form of compromise must be made for the benefits of the entire community.

Laha a kombisa leswaku a hi mavito hinkwawo lama vaakatiko a vo pfumelelana hi wona, lexi a xi karhata swinene u kombisa maendlelo ya kona, a ku ri ku vitana xivongo, vaakatiko va rhumela mavito manharhu lawa va ma tsakelaka. Eku heteleleni a ku vuya ku hlawuriwile rin'we.

Leswi a swi olova a ku ri ku va xikolo xi thyiwa vito hi ku landza munhu loyi a nga tirha swinene a humelela swa nkarhi emugangeni, mavito yo fana na Charlie Rhangani na Mizuzwana hi yan'wana lawa kombisaka leswaku swi olovile.

Swikolo swin'wana swi thyiwile hi ku ya hi xivumbeko xa ndhawu leyi swi kumekaka eka yona.. U kombisa swikolo leswi Phadi Primary School, Muswanama Primary, na Makhwivirini secondary, loko swikolo swo fana na Kheyi Primary na Nghilazi Primary swi ri na mavito lawa ya nga hlohloteriwa ya huma eka xilungu.

2.2.10. BOTHA (1996)

Botha eka ndzhavisiso wa yena u kombisa hi mavito ya tintshava, tindhawu na milambu lama vaakatiko va nga tithyela wona. U kombisa leswaku mavito yo tala a ya thyile hi ririmi ra xibunu ya cinciwa ku suka eka tindzimi ta xintima. U kombisa leswaku loko vito ri cinciwa ku lahleka matimu ya ndhawu mhaka leyi u yi seketela hi ku: *“the original and history of such places must not be ignored as they tell us something about the history of that particular locality as well as the country in general.”*

Loko a vona mhaka leyi u tiyisa leswaku mavito ya bumabumela no nyika swihlawulekiso swa tindhawu leti ma nga kona eCape. Hi ku tirhisa mavito hi nga kota ku tiva swimilana na swihari leswi kumekaka eka ndhawu leyi. Loko hi langutisisa ndzavisiso wa yena hi kuma leswaku a nga vuli nchumu hi mavito ya vanhu. U hetelela hi ku hi kombisa mavito yo khovolela lawa ya tirhisiweke na leswi a fambelanisaka xiswona na ntumbuluko wa ndhawu leyi.

2.2.11. VOM BRUCK AND BODENHORN (2006)

Vatsari lava va kombisa hi tindlela leti landzeleriwaka loko ku thyiwa mavito. Vito i nchumu wa nkoka eka vutomi bya namuntlha lowu fanelaka ku hlayisiwa. Vito i nchumu lowu munhu kumbe xilo xi tivekaka ha rona. Eka timhaka ta bindzu loko vito ri nga hlayisiwi ri nga yiviwa kumbe ri suriwa hi ndlela ya vugevenga. Loko vito ro tirhisiwa hi tindlela ta vugevenga ra yimisiwa nkarhinyana ri nga ri eka tirheni. Leswi va swi komba hi mhaka ya ku tirhisiwa ka ti 'credit card'.

Mathyelo ya mavito ya fanele ku pfuxetiwa ku susiwa mhaka ya tipolotiki eka wona. Mavito a ya hlohloteriwa hi tipolotiki ta nkarhi walowo ya thyiweke hi wona. Va vika leswaku munhu un'wana na un'wana u na lungelo ro thyiwa vito a ha ri ntsongo. Loko n'wana a hanya exikarhi ka vanhu u fanele a tihlawula eka lavan'wana hi vito leri a nga ta tiveka hi rona.

Vom Bruck and Bodenhorn va kombisa matimba lama ya nga kona eka vito hi roxe, hi ku hambana ka ndhavuko wa rixaka. Vito ra wena ri nga endla leswaku vandyangu va ku amukela kumbe va ku veka ekule na wena. Vito ri komba rimbewu, xivongo, ndhawu na vuxaka bya vukhongereri lebyi vandyangu va byi landzelelaka. Vito ra paluxa leswaku munhu loyi i wa rixaka rihi, nkarhi lowu a nga velekiwa hi wona na ndhawu.

2.2.12. MUDAU (2009)

Mudau u kombisa leswaku vito i ra nkoka eka vutomi bya vanhu ku kombisa ndhavuko wa vona. Vito ra swi kota ku hlanganisa, ku komba ku tshemba ka vanhu, ku hlawulekisa munhu na ku n'wi aka eka tiko. Munhu wa swi kota ku tinyungubyisa hi vito ra yena.

U kombisa leswaku emisaveni hinkwayo vathyi va marito va va va ri na xikongomelo xo karhi emiehleketweni ya vona. Marito lawa va nyikiwaka wona i ku kombisa ntsakelo, kumbe ku humelela loko ku endliwaka na ku hambanyisa ndhawu yin'wana eka yin'wana.

U ya emahlweni a hlamusela leswaku ku thya munhu kumbe ndhawu vito swi hlohloteriwa hi ndhavuko, swa timali na swa matimu ya vutomi. U kombisa leswaku yan'wana mavito ya komba ntwanano, ku hlundzuka na xiyimo xa munhu etikweni. Ndhawu yi nga thyiwa vito ra munhu hi ku landza migingiriko leyi munhu a yi endleleke eka ndhawu yaleyo.

Loko Mudau a hlamusela u kombisa tinxaka to hambana ta mavito. Ku na mavito ya tindhawu, mavito yo duvulela, mavito ya vanhu na mavito ya vatlangi. Hi ku languta tinxaka leti andlariweke laha henhla ku na leswi swi nga va na nhlohlotela eka mavito tindhawu, mavito ya vanhu ku nga valungu lava tiseke vukhongereri na vanhu va ndhuma lava nga humelela eka xiyenge xo karhi. Ntolovelo lowu ku le ku hambaniweni na wona. Timhaka ta mathyelo ti lawuriwa hi xiyimo xa nkarhi lowu tiko ri nga eka wona.

2.2.13. BAKARI (1981)

Bakari u endlile ndzavisiso wa yena exikarhi ka rixaka ra va Swahili. Rixaka leri vana lavantsongo a va na mavito ya ntiyiso va tirhiseriwa mavito yo duvulela. Mavito lawa ya nga va ya marhavi ya misinya, swimanga, makondlo, mavito lawa ya nyikiwa vana va vafana ni vaxisati.

Vahlayisi va vana va swi kota ku thya n'wana vito ra ntiyiso endzhaku ka nkombo wa masiku, van'wana endzhaku ka khume mune wa masiku, loko van'wana va thyiwa endzhaku ka lembe hinkwaro, ndzavisiso wu komba leswaku n'wana wa mufana u nyikiwa vito hi varixaka ra mana wa yena loko lava va xisati va nyikiwa vito hi ku landza va rixaka ra ka tatana. Vatswari va vona va byeriwa va nga si langutela leswaku loko o kuma nhwana kumbe wa jaha ku ta va mani. Vito ri ta hetelela ri nyikiwa loko leswi swi nga naveriwa swi kota ku fikeleleka.

2.2.14. MABASA (2013)

Mabasa u andlala nkanelo wa yena a kombisa mavito yo khovolela yo hambana-hambana. U kombisa ni leswi mavito lawa yo khovolela ya nga tumbulukisa xiswona. U ya emahlweni a komba na nkoka wa mavito lawa eka vutomi bya masiku hinkwawo. U vula na leswaku ya fanele ku hlayiwa eka matsalwa leswaku ya ta ka ya nga lahleki ni ku tiviwa hi lava va ha taka Vatsonga Machangana.

Mavito a yo thyiwa ntsena, ntsena ku fanele ku ri na xivangelo ku va vito ro karhi ri hlawuriwile. Mabasa (2013:84) u ri:

Mavito a yo thyiwa ntsena, na swona a yo va mavito ntsena, ku ni nsusumeto wo karhi eka vathyi hi ku landza swiyimo swa matshamelo ya timhaka hi ku hambanahambana hambi ntikelo wa mhaka leyi vathyi va lavaka ku lemukisa yona, ku nga ha va ku tisa hungu ro karhi, ku tisa ntlhontlho wo karhi kumbe ndzandzelerisano hi ximunhuhakwa xo karhi eka vaakatiko.

Mavito ya thyiwa ku ri ndlela yo tseketsela, yo hoyozela, yo hlekula kumbe ku komba leswaku munhu u tiputa vusiwana. U bumabumela leswaku mavito ya tinxaka hinkwato ya dyondzisiwa exikolweni hi ku vito ri na xiave eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana bya munhu. U hetelela hi ku kombisa leswaku mavito yo tala yo duvulela ya vumbiwa ya huma eka mavitompfelelo.

2.2.15. SMITH (1985)

Smith u komba leswaku ku tirhisiwa ka vito i nchumu lowu munhu a nga ta ka a nga swi koti ku hambana na wona hambi ku ri siku ni rin'we. U hi vutisa leswaku eka siku rin'we xana munhu u titivisa ka ngani hi vito ra yena. Munhu wa titivisa vito ra yena loko a hlamula riqingo, a xewetana na van'wana a va tsalela hungu ro karhi loko munhu a lava ku vona mhaka leyi hi ku hetiseka a nga tivutisa yena n'wini ku i vanhu vangani a nga va ehleketa hi mavito, va nga va va ri kona laha u nga kona kumbe na ku va vona u nga va voni.

Mhakankulu leyi a kombisa yona hileswaku vito i nchumu wa nkoka a ko va thikiti leri a nga boheleriwa ivi ri fika kun'wana ri wa kumbe ri lahleka. Vito a hi xikoweto kambe i nchumu lowu yimelaka xilo wu xi hambanyisa ni swin'wana hi xihlawulekiso xa xona.

2.2.16. EILEEN (1998)

Ndzavisiso wa yena wu komba leswaku exikarhi ka rixaka ra Mazulu loko n'wana a velekiwile a ku na ntlangu lowu endliwaka wa ku n'wi thya vito, n'wana a nga thyiwa vito karhi wun'wana na wun'wana, kambe leswi swi endliwa endzhaku ka loko ku hundzile mavhiki ya nga ri mangani. Mhaka ya ku thya vito i ya vatswari va xinuna ku nga mukhalabye kumbe tatana. Lexi xi humelelaka kokwana a nga kombisa exikarhi ka vandyangu leswaku vito leri n'wana a nyikiwaka rona i vito ro huma eka swirho swa khale swa ndyangu. Loko vito ri ri vito ra ndyangu ri tekiwa ri ri vito ra ntiyiso ra xiyimo xa lehenhla. Mhaka leyi yi tiyile hikuva loko n'wana a vitaniwa hi vito leri ku ta tshamiwa

ku tsundzukiwa vakokwana va nga timitsu ta ndyangu. Vito ri ta tshamisa sweswi hambu loko mavito yan'wana ya nga thiywa.

Eka rixaka ra Mazulu mutswari wa xisati a nga thya n'wana vito rin'wana na rin'wana handle ko vutisa kumbe ku tivisa swirho leswin'wana swa ndyangu. Kambe tatana u boheka ku rhanga a tivisa swirho swa ndyangu va pfumelelana kumbe va nga pfumelelani Eileen u ri '*Zulu names are always of historical importance in the life of the family.*' Mavito yo tala ya Xizulu ya kombeta leswi nga humelela khale eka rixaka ra Mazulu. Mavito lawa ya va tsundzuxa swikwembu swa ka vona.

2.2.17. MAHETELELO

Ndzimana leyi yi hi kombisile miehleketo ya swidyondzeki swo hambana hambana hi timhaka ta mavito hi ku angarhela. Yi kombisile laha mavito ya tumbulukaka kona ku ya hi miganga na tinxaka ta vanhu. Hi ku landza hilaha va kombiseke ha kona, munhu u kota ku twisisa nkoka lowu nyikiwaka nchumu lowu va ngo i vito.

NDZIMANA YA 3

3. NXOPAXOP0 WA SWIVANGELO SWA MAVITO YO KHOVOLELE (DUVULELA)

3.1. MANGHENELO

Eka ndzimana leyi ku ta langutisiwa mavito yo duvulela ya van'wamapurasi ku longoloka na nambu wa Ritavinkulu, swivangelo swa matumbulukelo ya mavito lawa na leswi lava nga thyiwa wona va vulaka swona loko va vitaniwa hi wona. Leswi swi ta fikeleriwa hi ku rhendzeleka na mapurasi ya 80.

Ku kota ku hambanyisa vanhu, munhu u fanele a ri na vito, mhaka leyi ya seketeriwa hi Meiring (1994:67) laha a nga tshahiwa hi Chauke (2005:56) loko a ku: "Names reflect the way in which people think or see the world around them." Vito ri na nhlamuselo yo karhi tanihi leswi ri hi kombaka na matimu na mahanyelo ya rixaka ro karhi. Exikarhi ka Vatsonga lexi tsakisaka i ku wanuna hi yena a ri na lunghelo ro thya n'wana vito. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mabunda (2013:21) loko a ku :

People live in a patrilineal society and everything that is associated with muscularity is regarded as enduring. This is typical in tracing ancestral descent as this is done through the factor's side. Patriarchy is a social system in which the males, especially fathers, have central roles of political leadership, moral authority, and property.

Swilo swi lawuriwa hi vaxinuna etikweni na le ndyangu kambe sweswi swilo swi cincile swinene. Ku vile na mhaka ya leswaku wansati ni wanuna va ringana, mhaka leyi yi tisile ku cinca ko tala.

3.2. MAVITO YO DUVULELA LAMA THYIWEKE HI KU LANDZA SWIENDLO SWA N'WAMAPURASI.

Vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vatirhi na muthori wa vona i bya nkoka swinene eka vona leswaku ntirho wu humelela ku ya emahlweni. Swi tano ni le ka vuxaka bya n'wamabindzu ni vatirhi va yena. Vanhu va tsakela ku tikuma mikarhi hinkwayo va ri endhawini leyi ku nga na ku twanana na ku rhula.

3.2.1. Mambani

Rito leri ri ta ri huma eka rito Mamba leyi nga muxaka wa nyoka ya vukarhi. Vatirhi va thya mulungu wa vona va ku Mambani, hi ku landza mitirho ya yena yo va karhata loko va ri karhi va tirha eka yena. U hlamuseriwa a ri mulungu wa tihanyi leti a va ti yelanisa ni vukarhi bya nyoka ya mamba. A nga xaveleli vatirhi.

3.2.2. Matshutela

Leri vito ri ta ri huma eka rito tshutela leri nga riendli leri kombaka ku humesa marha enon'wini. Laha a famba kona u tshamela ku tshutela marha ehansi hiloko vatirhi hi ku nyangatseka va n'wi thya leswaku loyi i matshutela. Vito leri ra yena a nga kalanga a nga ri amukela hikuva a ri n'wi yisa ehansi tanihi leswi ku tshutela ku nga riki mhaka yo saseka exikarhi ka vanhu.

3.2.3. Mugoba

Mugoba i muxaka wa nyoka yo luma hi ku ba kunene. Vatirhi va nyikile mulungu vito leri hi ku vona leswaku loko va ri karhi va tirha na yena loko va endla swihoxo wo ba hi ximoko, loko a kuma va yimile va wisa o ba, loko va rhumiwa va hlwela ku twisisa leswi va rhumiwaka swona naswona o ba. Leswi swi fikile laha va n'wi nyikeke vito leri ra Mugoba. Yena u fikile a ri amukela vito leri hikuva a tsaka swinene loko a vona vatirhi va yena va n'wi chava va tsutsuma va tirha ntirho lowu va nyikiweke hi ku hatlisa loko a

ri kona. Mabelo ya yena a va ya fananisa ni leswi nyoka yi endlisaka swona loko yi luma xa nchumu.

3.2.4. Xirima-Vusiku.

Rito leri i riviti nkatsano leri vumbiweke hi ndlela leyi. Xi- ku nga xirhangi, rima ku nga ri endli kasi vusiku ku nga riviti. Vito leri u ri kumile hikuva a pfuxa vatirhi va yena va ya eku rimeni bya ha ri vusiku swinene va nga koti ku vona swilo kahle. A rima hi ku tirhisa tihomu leti yena a twisisa leswaku loko se dyambu ri hisa ti fanele ku tshikiwa ti ya eku dyeni na letin'wana. Mhaka leyi ya ku pfuka vusiku a yi nga tsakisi vatirhi va purasi leri ku kondza va n'wi divulela vito va ku i Xirima-vusiku. Loko a ta va a twile hi vito leri u ri amukerile a vula leswaku ri komba leswi yena a nga xiswona.

3.2.5. Xiba-feyisi (Xidziya-feyisi)

Leri i rito leri taka ri huma eka ririmi ra Xipedi, *xidziya* i munhu wo ba kasi rito feyisi swi vula xibakele hi tlhelo i rivitinkatsano ku hlanganisiwe riendli na riviti . Mulungu loyi a ba hi xibakele loko vatirhi va yena va nga tirhi kahle kumbe ku yiva swibyariwa epurasini. Yena n'wini a ti themendela hi yexe a vula leswaku hi mina Xidziya ka Feyisi. Va n'wi thya va ku Xiba-feyisi (Xidziya-feyisi), ri va vito leri a ri amukeleke hi mandla mambirhi tanihi leswi vatirhi a va ri hava vutivi hi swa tinfanelo ta mutirhi a vo teka ku ri nkateko ku kuma ntirho handle ko languta swiyimo swa le mintirhweni. A va chava ku tshinela ekusuhi na yena hikuva nkarhi un'wana o va juma kunene.

3.2.6. Ngwenya

Ngwenya i xikokovi kumbe xiharhi lexi tshamaka no hanya ematini. Matimba ya xona ya le matini . Vatirhi va vonile vukarhi ni vutlhari bya mulungu loyi byo kota ku hanya exikarhi ka vantima a ri karhi a tirhisa matimba ya yena, va n'wi fananisa ni Ngwenya. Loko a ta kala a nyikiwa vito leri a ku ri loko a divule timbyana ta vahundzi hi ndlela va ri karhi va lavana na Nyarhi leyi a yi dyile mavele ya vona na loko a yile exitolo xa ka

Beyimana a ya eku xaveni ka jara a fika a kuma yi nga ri kona kutani a ba muxavisi. Loko a endlile mhaka leyi Beyimana u vile a vitaniwa kambe a nga fikanga a n'wi endlana nchumu. Vatirhi lava a va ri evhengeleni a va ehlekete ku vona nyimpi hikuva a va ri karhi va tlhemendhela va ku tingwenya timbirhi tihlanganile.

3.3. MAVITO YO DUVULELA LAMA FAMBELANAKA NI MAVULAVULELO YA N'WAMAPURASI.

Van'wamapurasi lava hi vulavulaka hi vona a va ri valungu lava teke eka ndhawu leyi va nga koti ku vulavula no twa ririmi leri ra Xitsonga. Swi tlhela swi tika hikuva na vona Vantima lava a ri ri ro sungula leswaku va vona no twa xilungu.

3.3.1. Koka–Moya

Koka moya swi vula ku va munhu a yima a kuma nkarhi wo wisa. Loko vatirhi va ri karhi va tirha mulungu loyi a a famba a tlhelela endlwini a vuya hi ku nyandlamela va nga n'wi voni a ta a ta kamba leswaku a ku na lava nga sala va yimile va nga riki eku tirheni ke? loko a kuma va yimile va vulavula na vona hi ku tirhisa Xithathalapha a ku 'hayi khona wena koka moya' . Mavulavulelo lawa ya endlile leswaku a kuma vito leri ra Koka Moya, Loko va n'wi vona a ha ta hi le kule a va huwelelana va ku:“ a hehe Koka Moya hi yaloye a taka”. Vatirhi hinkwavo a va ta yima va sungula ku tirha. Muthori loyi u vula leswaku vatirhi va n'wi yivela mali hikuva u va hakele ku tirha tiawara ta nhungu kambe vona va yima va pfa va koka moya.

3.3.2. Yese

Loyi n'wamapurasi a ri munghezi a hambanile na lavan'wana va mabunu. Loko a vulavula na vatirhi a va fanele ku pfumela va ku: “yes sir.” Loko a vulavula na vona a va fanele ku pfumela va ku “ja vasi” loyi yena a ala ku vuriwa vasi. Vatirhi lava va tsaka hi ku twa rito “yes sir” vona a va twa leswaku u ri yese, kutani hi loko va n'wi thya va ku

Yese. A nga ri amukelanga vito leri hikuva a swi vona leswaku vatirhi vo tsandzeka ku twisisa kumbe ku twa hi laha rito leri ri hlayiwaka ha kona.

3.3.3. Sukumani

Vito leri ri ta ri huma eka Xibunu loko vaxisati va ta laha purasini va ta lava ntirho a va hlamula hi ku tirhisa ririmi ra xibunu leri vatirhi a va nga ri tivi a vo twa mimpfumawulo a ku “Ek soek a man” leswi swi vulaka leswaku ndzi lava munhu wa xinuna. Loko n’wamapurasi a twile hi vito leri u ringetile ku hlamusela lava tivaka xibunu leswaku swi vula yini na leswaku a va tivisi na lavan’wana. Vatirhi va yile emahlweni va n’wi vitana hi rona ku fika laha na yena loko a vitana mutirhi un’wana na un’wana a ku i Sukumani lexi a xi ri xikombiso xa leswaku a nga ri amukeli.

3.3.4. Beyimani

N’wamapurasi loyi a ri wa ka Burman xivongo xa yena. Vatirhi a va tsandzeka ku vula xivongo lexi kahle, a va oloveriwa ku vula ku Beyimani. Mulungu a kuma vito a nyikiwa hi vatirhi va ku i Beyimani. Mulungu loyi a ri na purasi hala tlhelo a ri na vhengele leri na rona a ri thyeke vito leri, lexi i xikombiso xa leswaku vito leri a ri n’wi tsakisa. Leswi hi nkarhi lowu na mavhengele a ma pfumaleka, leri ri fikile ri duma swinene ri pfuna vanhu va tiko ra ka N’wamitwa na mapurasi yo hlaya ni lama akelaneke na ndhawu leyi. Vatirhi va mapurasi loko siku ro hola ri fika a va tleketleriwa hi magandaganda va ya hola va ri kwala vhengeleni. Namuntlha n’wamapurasi loyi a nga ha ri kona kambe ndhawu leyi ya ha tiveka kumbe ku vitaniwa hi Beyimani.

3.3.5. Machangana

Machangana i rixaka ra Vatsonga lava va kumekaka hi xitalo eka xifundza-ntsongo xa Mopani va vulavula ririmi ra Xitsonga. Vatirhi loko va ri karhi va tirha eka purasi leri mulungu loyi u tivile leswaku vatirhi lava i Machangana. Leswi a swi endla leswaku loko a vitana mutirhi un’wana na un’wana a ku Machangana tanihi leswi na ku vula mavito

lawa ya Xitsonga a swi n'wi tikela swinene. Vatirhi va thya mulungu loyi vito ra Machangana. Ri vile vito leri nga n'wi tsakisa swinene a sungula na ku dya swakudya swa ndhavuko swa rixaka leri, swo fana na guxe, tshopi na matomana. Loko a ri na vatirhi a tibumabuma hi ku yena i mubunu hala tlhelo i muchangana wo hetiseka.

3.3.6. Komu-komu

Hi ririmi ra xibumu rito "kom" swi vula leswaku tana. Laha hi vona mulungu loyi a nyikiwile vito leri ra komu- komu. I vito leri va vulaka leswaku loko a fika laha vatirhi va nga kona a ku komu komu a komba leswaku va fanele ku tirha hi ku hatlisa va ta fika laha yena a ri kona. A swi va tano ni loko a lava leswaku va ta laha a nga kona, a va vitana hi ndlela leyi. Yena a lava leswaku swilo hinkwaswo leswi va swi endlaka va endla hi ku hatlisa. Leri vito a nga kalanga a nga ri amukela hikuva a ri komba maendlelo ya yena yo ka ya nga tshamisekanga. Vatirhi a va tirhisa vito leri loko yena a nga ri kona.

3.3.7. Mafamba–hleka

Leri i riviti nkatsano leri vumbiwaka hi ndlela leyi kombisiweke laha hansi:

Ma- famba hleka

Xirhangi nsinya wa riendli nsinya wa riendli

Ku famba swi vula ku suka laha u nga kona u ya kun'wana kasi ku hleka swi vula leswaku laha a nga kona u le ku kombeni ka ntsako. A ri mulungu loyi a vulavulaka Xisuthu na vatirhi naswona ririmi ra yena a ri nga basanga, kumbe hi nga vula leswaku a nga swi koti swinene ku humesa marito ya Xisuthu hi nfanelo leswi a swi endla leswaku loko a fika laha vatirhi va nga kona va tshamelo ro hlekelela. A rhandziwa ngopfu hi vatirhi hikuva a va tirha va tshuxekile handle ko n'wi chava. Loko a fika a va endla leswaku a vulavula va ta kota ku hleka. Mhaka leyi yi endlile va n'wi nyika vito va ku i Mahamba-hleka. A ku ri vito leri na yena n'wini a nga fika a ri amukela, a pfumela leswaku va n'wi vitana ha rona handle ko chava. Leswi swi endlile leswaku va aka vuxaka lebyinene exikarhi ka yena na vatirhi.

3.3.8. Mavhuma

Ekunonyeni ku na munhu loyi a pfumelelaka swilo hinkwaswo leswi swi vulavuriwa handle ko kaneta , munhu loyi va n'wi khovolela va ku i Mavhuma zoke. N'wamapurasi loyi loko va vulavula na yena vatirhi va yena a pfumela hinkwawo na swilo leswi a nga swi tweeki ku swi vula yini, leswi swi endle leswaku va n'wi thya leswaku i Mavhuma hinkwaswo. Eka yena ri vile vito leri a nga fika a ri amukela a tlhela a thya nsimu yin'wana ya yena ya malamula a ku i Mavhuma.

3.4. MAVITO LAMA DUVULERIWEKE VAN'WAMAPURASI HI KU LANDZA XIVUMBEKO XA VONA

3.4.1. N'waxizengana

Vito leri ri vumbiwe ki ku tirhisa swiphemu leswi landzelaka

N'wa Xi- zenge -ana

Xiaki xirhangi xa ntsongahato riviti xilandzi xa ntsongahato

Zenge i nchumu wa nsimbhi lowu tirhisiwaka ku fulela tiyindlu. Rito n'wa eka ririmi ra Xitsonga ri tirhisiwa eka munhu wa xisati va n'wi vitana hi vito ra tatana wa yena. Xikombiso N'wa-Magigwana laha tatana wa nhwana loyi i Magigwana leswi nga hi komba vun'wini. Vito leri ri nyikiwile n'wamapurasi wa xinuna loyi matimu ya kombaka leswaku hi yena mulungu wo sungula ku kuma purasi etlhelo ka nambu wa Ritavinkulu. Purasi leri u ri kumile hikuva a lwile eka nyimpi ya vunharhu ya misava hi 1939. Loko a vuya hi le nyimpini leyi a vekeriwile zenge enhlokweni laha a vavisekile kona. Loko vatirhi va ta va va kumile mhaka leyi hi loko va n'wi nyika vito ra N'waxizengani. U vile mulungu wa ndhuma swinene tanihileswi a ri munhu wo sungula ku endla swa vurimi eka tlhelo leri ra tiko. A ri mulungu wo kariha, hanyelo ra yena vatirhi a va ri yelanisa na leswaku nyama leyi sukeke yi susile na xiphemu xa byongo leswi nga n'wi siya a nga ha ri kahle enhlokweni. A va pfa va ku zenge ri hisa nyama. Na namuntlha purasi leri ra ha vitaniwa eka N'wa Xizengani hambu leswi se yena a hundzeke emisaveni. Vito u fikile laha a tweeke hi rona a nga ri amukeli hikuva a ri komba ku sola ka swin'wana eka yena

tani hi munhu. Vito a ri tirhisiwa hi vatirhi na vaaka tiko loko yena a nga ri kona hikuva lavo tala a va n'wi twela vusiwana loko va ehleketa xiyimo lexi a ri eka xona.

3.4.2. Makhwidini

Vito Makhwidini a ri nyikiwile n'wamapurasi loyi a tsandzeka ku vula vundhawu bya rito khwiri, yena a ku Makhwidini. Leswi a swi vangwa hi leswi a karhata ngopfu vatirhi va yena a lava ku dyondza Xitsonga hi ku hatlisa a ta kota ku va byela timhaka ta vona. N'wamapurasi loyi a ri murimi wa mazambala na mihlata, a nga lavi mutirhi a muka na mihlata hambu yi ri swifungwe. Loko va chayisa nimadyambu a va tshika va khandziya lori a va yisa ekaya, loko yi nga si suka a secha eswibyeni swa vona loko va nga yivanga mihlata kumbe mazambala. Lava va kumeka va yivile a va kokeriwa mali eka muholo ya vona. Loko a nga kumanga nchumu a kariha a ku mi hoxeterile emakhwidini a tsandzeka ku vula ekhwirini. A ku nimixo mi te mi larile sweswi mi muka mi nyuherile a ri karhi a vula hi Xitsonga xo ka xi nga hlatswekanga. A pfa a ku namuntlha ndzi sungula ku secha makhwidini, va namba va n'wi nyika vito Makhwidini. Loko a ri twa a nga vilelanga, a ku ndzi lava swibyariwa swa mina, n'wina mi tirhela mali.

3.4.3. N'wa Ngula

Ngula i riviti ra ntlawa wa 9. Laha xirhangi xa kona ku nga ri(n)

Leri na rona vito a ri nyikiwile n'wamapurasi wa xinuna hambu leswi hi vonaka ku tirhisiwile xirhangi xa n'wa lexi eka Xitsonga xi kombaka munhu wa xisati. Va thyi va tirhisile vito ra ngula ku nga xibye lexi tirhisiwaka ku chela mavele. Vito ra yena ra ntiyiso a ku ri Herman kambe vatirhi va fikile va vona ku kula ka khwiri ra yena va vula leswaku ri fana na ngula ri nga swi kota ku chela swakudya swo tala. Hi vuyena a ri munhu wo dya ngopfu no nwa byalwa ngopfu, loko vatirhi va n'wi vona a ri karhi a dya va ku a nge yi tati ngula leya ya yena. A ri munhu loyi a tinyungubyisa hi miri wa yena. Loko a ta va a twile hi ta vito leri u ri amukerile tanihi leswi a ri munhu loyi a tiamukela leswi a ri xiswona. Vatirhi a va n'wi vitana hi vito leri handle ko chava

3.4.4. Marhambu 1

I riviti ra ntlawa wa 6 leri kombaka vunyingi. Marhambu i swilo leswi kumekeka emirini ku aka kumbe ku tiyisa xivumbeko xa xilo. Ku hambana na van'wamapurasi lavo tala loyi yena u kumekile a ondzile swinene ku kala vatirhi va yena va n'wi nyika vito ro duvulela va ku i Marhambu va dya va xi tsona. Va vula leswaku va dya nyama va xi nyiketela marhambu hikokwalaho a nga nyuheleki. Hi ku landza leswi vito leri ri n'wi kombisaka xiswona eka vatirhi u fikile laha a nga pfumeri leswaku va n'wi vitana hi rona. Mhaka ku ri leswaku lava ku xavelela mulungu va tsutsumile va ya n'wi byela leswi swi vulaka swona. Loko a ha byeriwile leswaku marhambu i ncini a ri hava xiphiso a ku hi yena rhambu u tiyile swinene kambe loko a twa leswaku va vona a nga ri na nyama u ondzile a sungula ku venga vanhu lava a va hamba va n'wi vitana hi vito leri. A sungula ku va nyika mitirho yo tika ya purasi a vula leswaku na vona va ta ondza va fana na yena. A vula leswaku va n'wi tirhisa ku tika epurasini.

3.4.5. Mukhopolana

Mukhopolana i muxaka wa nyoka yo leha swinene. Mulungu loyi wa n'wini wa purasi a lehile swinene a tlhela loko a famba a goveka. Va ri leswi a lehisile swona a kota ku vona vatirhi a ri kule swinene. A ri mulungu wa rivengo leri kule eka vantima ngopfu ngopfu Vatsonga hikuva va tshame siku rin'wana va khoma tata wa yena va ya n'wi bohelela emakhwatini a tshama vhiki va ri karhi va n'wi lava va nga n'wi kumi. Mhaka ku ri leswaku a chele chefu ensin'wini loko tihomu ta vona ti dya byanyi lebyi ti fa. Leswi swi vangile leswaku loyi wa n'wana wa kona a leva a nga lavi ku twa nchumu hi Mutsonga va n'wi thya vito ra Mukhopolana. Leri vito a ri fambelana na ku leha ni ku leva loko a ri na kona.

3.4.6. Khuxumba

Loyi hi un'wana wa n'wamapurasi loyi a nyuherile swinene a tlhela a tsandzeka no famba. Leswi a swi ri xiphiso lexikulu hi leswi a pfimba milenge na mavoko. Hambani loko

vatirhi va swi vonisa leswi a va nga tshiki ku n'wi hlekula. A famba hi ku tikeriwa swinene lero kala vatirhi va ku wo khuxukhuxu loko a famba. A vulavula na vatirhi a ri ehenhla ka xithuthu xa mune wa mavhilwa lexi a xi tikeriwa swinene. Vatirhi a va n'wi vitana hi vito leri, hikuva a nga ri lavi a va suka va tsutsuma hikuva a va tiva leswaku a nge va hlongorisi hi milenge. A nga hanyanga nkarhi wo leha laha purasini leri.

3.4.7. Mandevhu

Mandevhu i munhu loyi a tshamaka minkarhi hinkwayo a fuwile malevhu, a ma tshika a nga tsemi. Malevhu lama a ma fuwa a ma tshika ya kula swinene ya tate na xikandza lexi xa yena ku ve na miri wa yena a ku ri mavoya ntsena. Leswi swi vangile leswaku va n'wi nyika vito ra Mandevhu leri a ri fambelana swinene na leswi a tshikise swona malevhu ya yena a nga ma tsemi. Vito leri a va n'wi vitana hi rona naswona a ri amukela, loko va n'wi tlangisa a va vula leswaku loko o lumiwa hi xipama va ta tsutsumela eka yena va ya chukuchela ku susa vuxungu.

3.4.8. N'waxivokwana

Voko i xirho lexi kumekaka emirini wa munhu. Kasi loko va ku xivokwana ku humelerile ntsongahato lowu nga vumbiwa hi xirhangi xa ntsongahato Xi- na Xilandzi xa ntsongahato –ana. Laha ntsongahato lowu wu komba vuntsongo bya xilo hi ku languta xiyimo xa xona. Ku tirhisiwile na xiaki N'wa lexi kombisaka rimbewu ra xisati eka ririmi ra Xitsonga. kambe vito leri laha ri tirhisiwa eka mulungu wa xinuna. Mulungu loyi a lamarile voko, voko ra yena a ri ri ntsongo hi xiyimo eka lerin'wana, kambe leswi a swi sivelanga leswaku a ri humesela ehandle a tlhela a kota ku tirha mitirho hinkwayo leyi a yi tirhiwa hi vanhu lava a va ri na mavoko yo ka ya nga lamalanga. A nga chavisi voko ra yena eka vanhu, a ti amukerile leswi a ri xiswona. Vatirhi a va n'wi vitana hi vito leri hambu leswi a nga lo swi lava leswaku a va eka xiyimo lexi, a nga lwisi munhu loko va ku N'waxivokwana a va kombetela hi xona a ku loko ndzo ku ba hi xona u ta twa ku nandziha.

3.4.9. Xikhalabyana

Rito xikhalabyana ri ta ri huma eka rito mukhalabya leswi vulaka munhu wa xinuna loyi a kuleke swinene laha ku humelerile ntsongahato wa riviti mukhalabye laha ku engeteriweke xirhangi xa ntsongahato xi- na xilandzi -ana. Ntirho wa ntsongahato lowu i ku komba vutsongo bya xilo hi xiyimo kumbe ku komba ku tsakela kumbe ku bumabumela xilo. Laha mulungu loyi u fikile laha ka ndhawu leyi a ta a huma enyimpini ya 1939 a ri munhu lonkulu swinene. Loko vatirhi va n'wi vona va hlamala loko va vona munhu lonkulu wo fana na yena a ha tsakela ku tirha na swona a tirha kahle na vona se loko va n'wi vitana va ku Xikhalabyana xa hina.

3.4.10. Mavoya

Loyi a ri mulungu loyi a tale mavoya emirini wa yena hinkwawo, leswi hi nga vulaka leswaku a ri na ringhala. Vanhu lava a va kota ku vona kahle voya lebyi tanihi leswi a ri munhu wo tshama a ambale maburuku yo koma na hembe ya khakhi na yona yo koma mavoko. Vatirhi loko va n'wi vona a va hlamala va ku loko mulungu loyi o ti kuma a ri karhi a orha ndzilo ku ta humelela yini hi mavoya lama ya yena.

3.4.11. Mafurha

Vavulavuri va ririmi ra Xitsonga a va n'wi vitana Mafurha loko Vapedi va ku i Makurha. Tinklamuselo ta marito lawa ta fana i nchumu lowu kumekaka eka xilo ku kombisa leswaku xi nonile kumbe xi nyuherile N'wamapurasi loyi a nyuherile ku tlula na mpimo, ku tlakusa swirho swa yena a ku ri ntirho. Loko vatirhi va vona hi laha a ri xiswona va n'wi nyika vito ra Mafurha. A va vula leswaku loko a famba onge i mafurha ya ngo phemeka ya wa ehansi. Leri a ku ri vito leri a vitaniwa ha rona hi mani na mani epurasini .A nga ri na xo xivula hikuva a wu ri ntinyiso miri wa yena a ku ri mafurha ntsena.

3.4.12. Mihluvulela

Ku hluvula i ku susa mpahla kumbe swiambalo leswi munhu a nga ambala a sala a nga ambalanaga nchumu. Rito leri mihluvulela i riviti mpfelelo leri taka ri huma eka riendli hluvula. Leswi a swi humelela hi mulungu loyi a tshama a hluvule hembe emirini a famba-famba epurasini xifuva na mavele swi ri ehandle. Leswi a swi hlamarisa vatirhi hambu ku ri xixika ku titimelaka a ta kumeka a nga ambalanga emirini wa yena. Xin'wana lexi na xona a hluvula a ku ri tintangu, a ri mulungu loyi a famba hi mikondzo ku fana na vona vantima lava a va tirha laha purasini. Loko munhu a xiya hilaha rito leri ri vumbiweke hakona u kota ku vona leswaku xirhangi mi- lexi tirhisiweke xi komba leswaku ku hluvula i mhaka ya yena ya siku na siku.

3.5. MAVITO YO DUVULELA YO KOMBA XIYIMO XA N'WAMAPURASI

Van'wamapurasi lava a kota ku hambanyisiwa hikuva vatirhi va pimanyeta rifumo ra vona hilanguta ku kula ka mapurasi ya vona, nhlayo ya wona,

switirhi leswi a nga na swona, muxaka wa swibyariwa leswi kumekaka epurasini na mali leyi a hakela vatirhi ku nga si va na mihlangano leyi sweswi yi vekaka mimpamo ya vatirhi.

3.5.1. Ndilivichi

Ndilivhichi i mali leyi a yi tirhiwa khale naswona nkoka wa yona yi nga ehansi swinene. Lava a va tirha laha a va ku a va holi nchumu wo hola ndilivichi loko va vula leswaku mali ya vona yi le hansi. Vatirhi va n'wi thya vito va ku lexi a xi na mali xo va na ndilivichi. Ri vile vito leri nga mila a va hamba va n'wi vita hi rona. A ri ri vito leri a nga ri amukela hikuva a ri n'wi pfuna leswaku vatirhi va nga n'wi londzi mali. A vula leswaku va swi tiva leswaku yena a nga na mali na vito va n'wi thyle va ku i ndilivichi ri seketela ku pfumala ka yena.

3.5.2. Mangokwana

Leri i vito ro divulela leri nyikiweke n'wamapurasi loyi a va ehleketa leswaku a nga na mali wo va mangokwana. Mangokwana i xiharhi lexi voniwaka xi nga pfuni nchumu kutani na kona laha purasini leri a va vula leswaku vo tirhisa hi vusiwana hikuva mulungu wa kona a nga hakeli hikuva na yena a ri xisiwana xa mahetelelo. Loko a twile hi vito leri a nga kalanga a ri amukela hikuva a ri n'wi komba a nga ri mulungu wa nchumu. Vatirhi a va ri tirhisa swinene, ngopfu ngopfu loko yena a nga ri kona. Loko o twa u ku Mangokwana a ku hlongola.

3.5.3. Majasana

Rito leri ri ta ri huma eka rito jasi. Jasi i xiambalo lexi munhu a ambalaka ku sivela xirhami. Va vula leswaku loko mulungu loyi a fika laha purasini a ri xisiwana. A tshama a ambale xijasana xin'we xo ka xi nga nyawuli masiku hinkwavo. Vatirhi va n'wi thya vito ra Majasana, leri a ri komba ku sola ka jasi ra yena hikuva a ri ri rin'we leri se a bawulukile ri tlhela ri phupheka laha mavokweni. Ri vile vito leri a nga ri tiva a ri amukela kambe tanihi leswi a nga ri n'wini wa ririmi a nga tivi nhlamuselo kumbe ntumbulukelo ya vito leri.

3.5.4. Madzividzivi

Madzividzivi i riviti ra ntlawa wa 6 leri kombaka ku va munhu a ri na mali yo tala yo tsandza no hlaya. Loyi yena mulungu a holela vatirhi mali ya le henhla ku tlula mabunu laman'wana. Mhaka leyi a yi endla leswaku vatirhi va tirha swinene. A va ti bumabuma hikuva va tirha mulungu wo holela ku tlula lava n'wana. Na yena mulungu loyi a tibumabuma a ku ndzi endla madzividzivi laha purasini a ndzi na mhaka na munhu. Yena hikokwalaho ko va na mali a nga tshami na vatirhi van'we karhi wo leha, loko mutirhi o endla xihoxo hambu xi ri xintsongo o hlongoriwa hi ku tiva leswaku a nge pfumali vatirhi. Siku na siku a ku ta vanhu eku laveni ka ntirho. Lexi a xi tsakisa hi yena hi leswaku a amukela vito leri na loko vanhu va ya kombela swihanano loko ku akiwa swikolo a va

nyika a tsakile a ri karhi a tibumabumela, a ku mi tile kona eka xifumi xa mubunu yena Madzividzivi loko ku ve a mi nga n'wi tivi hi yena yaloyi.

3.5.5. Ximoko

Ximoko i riviti ra ntlawa wa 7 leri xirhangi xa kona xi nga xi- lexi kombaka vun'we. Mulungu loyi u nyikiwile vito leri hi ku tshamela ro tithemendela a ku yena a nga luka ximoko hi ku tirhisa mali ya maphepha va hamba va bulusela va chavisa Timpfuvu. Vতিরhi a va ku i ximoko xa mali. Loko va n'wi vona a va ku luka ximoko xa kona hi vona hi ta sala hi chavisa timpfuvu. A va ehleketa leswaku loko hi ntiyiso o luka vona a va ta luka xa vona hi byewu va teka mali va yi tirhisa. Loko o va vutisa va ta n'wi byela leswaku hi bulusele vusiku hinkwabyo xi tlhatlhekile. Lexi xi nga va xikombiso xa leswaku a ri na mali yo tala a nga vileli loko vতিরhi va lomba tilori va ya ti tirhisa emakaya ya vona. Ri vile vito leri a ri amukela a tshama na ximoko lexi emovheni wa yena.

3.5.6. Mbojana

Mbojana i risimu leri yimbeleriwaka hi vanhu lava nga engomeni. Vito leri u nyikiwile rona hi loko a ta va a kumekile a yile engomeni ya xintima leyi a yi bile ekusuhi na purasi ra yena. Loko vতিরhi va n'wi vona a va vona munhu wo pfumala mali, wo tsandzeka no tiyisa eka dokodela a ya yimbisiwa. Kasi mhaka ku vile leswaku lava a va tirha epurasini va n'wi byerile leswaku ku bile ngoma etlhelo ka purasi a nga ha fambeli ekusuhi na ndhawu leyi. Yena a tiomisa nhloko a vula leswaku i purasi ra yena a nge endliwi nchumu. Loko a werile nsati wa yena u sala a rila swinene a ringeta ku ya mangala emaphoriseni kambe a nga humesiwanga. Vito leri a va ri tirhisa loko a nga ri kona hikuva a nga lavi ku twa nchumu hi rona tanihileswi a ri n'wi pfluxela mahlomulo lama a nga tshama a hlangana na wona hi ku wela engomeni.

3.5.7. Ribye

Ribye i riviti ra ntlawa wa 5 leri ri kombaka xirhangi ri- xo komba vu'we. Xilo lexi i nchumu wo tiya swinene lowu nga fayekiki hi ku olova naswona wu kumekaka hi ntumbuluko. N'wamapurasi loyi a duvuleriwa vito leri ra nkoka ku komba leswaku a ri na mali hinkwayo laha misaveni. ePurasini ra yena a ku tirhisiwa switirho swa ximanguva lawa.

3.6. MAVITO YO DUVULELA HI KU LANDZA SWILO LESWI N'WAMAPURASI A NGA NA SWONA

3.6.1. Mafasitere

Mafasitere i riviti ra ntlawa wa 6 leri ri kombaka xirhangi xa vunyingi ku nga ma. Leswi i nhundzu leyi lavekaka eku akeni ka tiyindlu ni miako yin'wana. Mafasitere ya kota ku ngenhisa moya ni ku vonakala endlwini. Loyi a thyiweke vito leri hi yena mulungu wo sungula eka van'wamapurasi ku aka yindlu ya switiza swimbirhi a vekela mafasitere. Vatirhi a va nga si tshama va vona yindlu ya muxaka lowu. Leswi yindlu leyi a yi ri exikarhi ka purasi loko a ri endzeni ka yona a kota ku vona hinkwaswo leswi a swi humelela epurasini, a kota ku vona vatirhi loko va ri eku tirheni kumbe va yiva swifaki leswi a swi byarile. Loko va ta va va twile leswaku u kota ku va vona loko a ri endlwini hi ku va hlometela hi mafasitere, hiloko va n'wi thya vito va ku i Mafasitere. A nga kalanga a tiva hi ta vito leri hikuva loko a ri kona a va nga vulavuli hi rona. Vatirhi a va tsandzeka ku n'wi hleva hikuva a tiva ririmi ra Xitsonga hi ku hetiseka.

3.6.2. Rivisi

Rito rivisi ri vula masi. Kasi na loko va nyimba ya ka Rikhotso va tiphata va ti vitana va ka Rivisi. Vito ra n'wamapurasi loyi ra ntiyiso a ri Steven naswona a ri mufuwi wa tihomu ta masi. A va senga masi va xavisa. Vatirhi a va senga va ri karhi va yiva va ya dya no

xavisela van'wana enkoponi. A va kota ku lulamisa tindlela leti va nga ta ti tirhisa ku yiva hi ku tirhisa ririmi ra Xitsonga. Mulungu a nga swi tivi leswaku rivisi i ncini. Loko a twa vatirhi masiku hikwawo va ku rivisi o ehleketa leswaku i vito ra u'wana wa vatirhi va yena. A hamba va n'wi vitana hi vito leri na vona vatirhi va vitana yena. Vatirhi va n'wi thya rona hi ku a va ku u rhandza ngopfu masi.

3.6.3. Madzovo

Madzovo i riviti ra ntlawa wa 5 leri kombaka vunyingi bya rito dzovo. Dzovo i nchumu lowu kumekaka loko va dlaye xiharhi kumbe xifuwo va xi yevula. Xilo lexi xa dzovo xi ni mitirho yo hambana hambana, xikombiso ri nga endla tintangu, mabandi, tigege na swin'wana. Vito leri ra Madzovo a ri nyikiwile n'wamapurasi loyi a ri murimi wa mihlata. Mulungu loyi a ri na makwavo loyi a ri na feme yo endla tintangu ta madzovo. A byela vatirhi va yena a ku loyi a nga na madzovo a ti na wona a ta xava. Siku rin'wana ni rin'wana loko va fika entirhweni a va vutisiwa ku i mani a nga na madzovo ku va loko a kume vito ra Madzovo. Mulungu loyi a rhandza vatirhi va yena a va burisa ku twa laha ku nga dlayiwa kona tihomu leswaku a ta kuma madzovo.

3.7. MAVITO YO DUVULELA LAMA THYIWEKE HI KU LANGUTA MAFAMBELO YA N'WAMAPURASI

3.7.1. Tinyongeni

Rito leri ri akiwile hi :

Ti(n)- + nyonga + -ini

Xirhangi + nsinya + xilandzi xa vundhawu

Tinyonga i riviti ra ntlawa wa 10 leri kombisaka vunyingi. Nyonga i xirho lexi kumekaka exisutini xa munhu kumbe xa xiharhi. Mulungu wa purasi u nyikiwile vito ra Tinyongeni hikuva a nga koti ku famba ehandle ko va a tirhisa tinhonga. A swi tikomba leswaku tinyonga ta yena a ti nga oloveriwi ku kota ku tlakula milenge ya yena. Vatirhi va yena a va n'wi karhata swinene hikuva loko o fika a tshama a khomiwa hi vurhongo vona a va

ta yiva tinhonga ta yena va ya veka ekule na laha a tshameke kona. Loko a phaphuka a ta huwelela un'wana ku a ta n'wi nyiketa. Vatirhi lava a va nga n'wi tweli eka xiyimo xa yena, hi vona hi vito leri va n'wi thyeke rona.

3.7.2. Matsheretshere

Tsheretshere i ntlangu lowu tlangiwaka hi vanhwana va malembe ya le hansi ka 12. Ntlangu lowu ku tsariwa swibokisana ehansi emisaveni laha mutlangi a tlulatlulaka hi ku landza ndlela leyi swibokisana leswi swi endliweke ha kona. Vito leri ri nyikiwile n'wapurasi loyi hi ku landza ndlela kumbe mukhuva lowu a famba ha kona, Vatirhi a va fananisa mafambelo ya yena na matlangelo ya ntlangu lowu wa tsheretshere. A ri nga ri vito ro saseka hikuva ri hlekula mukhuva lowu a famba ha yona. A ka vatirhi a swi va tsakisa hikuva a famba ku nonoka hambu o lava ku vona ndlela leyi va tirhaka ha yona a swi nga ta olova.

3.7.3. Magagana

Rito leri ri huma eka riencisi ga! Riencisi leri ri kombisa ku va munhu a etlerile hi xikosi a langutile ehenhla. Vatirhi va vumbile rito Magagana va thya mulungu wa vona loyi a lehile swinene a tlhela a famba a langutile ehenhla. Mafambelo ya yena na malangutelo ya yena ehenhla a va vona swi nga ri swa ntolovelu. Loko a nga ri kona laha a va tirha kona a va encenyeta mafambelo ya yena, va ri karhi va chava leswaku loko o va vona a va ta hlamusela. Leswi a ri mulungu wo kariha a va chava ku vulavula hi vito leri. Swi tekile nkarhi wo leha a nga si ri tiva hi vito leri.

3.7.4. Makhunyuzo

Ndzavisiso wu komba leswaku vito leri, mulungu loyi u ri kumile endzhaku ka loko a ta va a wile hi xithuthutu a vaviseka xisuti. Nyonga yin'we ya yena a yi nga ha tirhi, loko a famba a hoxa mavoko eswikwameni swa buruku ku pfuneta ku tlakula nenge lowu

nyonga ya wona a yi nga ha tirhi kahle. Loko u xiya-xiya mafambelo ya yena a ma tika swinene. Vatirhi a va n'wi encenyeta handle ko n'wi twela vusiwana va vula leswaku a va karhata loko a nga si limala. A va vula leswaku a nga hloniphi na vakhalabye lava tirheke na tata wa yena a va ba mikarhi yin'wana a ku va loloha. Hi mikarhi leyo tala a byeriwa leswaku xithuthuthu xi ta n'wi limata. Vatirhi a va yima le kule va n'wi huwelela va ku namutlha, ku njhani Makhunyuzwa va ri karhi va encenyeta mafambelo ya yena. Hambu loko va n'wi hlekula a nga ri na nyonga yo kota ku va hlongorisa.

3.7.5. Xisalandzhaku

Xisalandzhaku i rivitinkatsano leri vumbiweke hi ndlela leyi

Xi - + sala + ndzhaku

Xirhangi + riendli + riengeteri ra ndhawu

Vatirhi va vumbile vito leri va thya mulungu loyi wa xisati loyi a va tirha eka yena. Mulungu loyi a ri mufuwi wa tihuku. Vito leri va n'wi thyeke rona a va ri yelanisa na xisuti xa yena lexi a xi ri xikulu. A va ku endzhaku ka ku hundza ka miri wa yena xisuti xa sala endzhaku xi landzela. Tani hi lava valungu va xisati va nga na manyunyuu, a nga lavi no twa nchumu hi ku thyiwa mavito hi vantima. Loko o tshuka a twa vito ro karhi a ta vitana foromani a lavisisa leswaku i mani a taka na vito leri, a vitaniwa a tshembisiwa ku hlongoriwa loko o twa vito ra ha yisiwa emahlweni.

3.7.6. Xitlakulaginya

Rito leri i rivitinkatsano leri vumbiweke hi tlakula ku nga riendli na ginya ku nga riencisi na Xi- ku nga xirhangi xa ntlawa wa 7. Xitlakuginya i risimu leri vatirhi a va ri yimbelela va ri karhi va tirha va tsakela ku hela ka nhweti. A va ku wo tlakula hi ginya. A va va va khome mali yo tala emavokweni. Leswi a swi humelela hi nkarhi wo khiwa ka malamula laha mutirhi a holaka hi ku ya hi ku u tirhe njhani. Leswi a swi pfuna lava ku tirha hi ku hatlisa hikuva va kota ku hola mali yo tlakuka ku tlula eka mikarhi leyin'wana ya lembe. Mulungu loyi a tsakisa hi risimu leri. U fika laha a va encenyeta a cina na yena. Tanihi leswi yena a nga xi tivi Xitsonga a ku wo tlukula u ginya ematshan'wini yo giya, vatirhi

va n'wi thya va ku i xitlakulaginya. Leri ri vile vito leri a ri amukeleke, loko va n'wi vitana hi rona a tlakula na mavoko a lava ku cina.

3.7.7. Gogosana

Gogosana i rivitavito, leri nga nyikiwa xinyenyana lexi rhandzala ku dya swivungu, swivungu leswi swi tala ku kumeka eka timhandzi kumbe misinya yo oma. Xinyanyana lexi xi fanele ku cela mhandzi hi nomu ku kondza xivungu xi huma xi ta kota ku xi dya. Vito leri ra xinyenyana ri hetelele ri nyikiwa mulungu loyi hi ku landza ndlela leyi a gogosa vanhu etinhlokweni ta vona. Loko mutirhi a endle xihoxo muthori wa yena a fika a n'wi gogondza nhloko leyi. Loko va khandziyile lori va ya kaya a va yimbelela na risimu va ku gogosana sala na purasi ra wena hina hi ya ekaya hi ya vona vana. U fike laha a nga vutisa foromani leswi risimu leri ri vulaka swona, loko a n'wi byela u hlekelele ngopfu, a ku a nga ehleketi leswaku vatirhi va vilela hi maendlelo ya yena.

3.7.8. Tshulani

Ku tshula swi vula ku sungula swilo. Vatirhi lava loko va vutisa n'wamapurasi loyi hi tindlela leti a va fanele ku ti tirhisa epurasini ku hlayisa swibyariwa, yena a va byela leswaku ti laveleni, tisunguleleni mi vona leswaku mi nga endlisa ku yini. Vatirhi va vilela va ku xin'wana na xin'wana vo fanele hi ti tshulela hi yexe. A va swi tiva leswaku loko vo vutisa va ta byeriwa ku tshulani. Loko va n'wi vona va ku hi yaloye Tshulani a taka. Ri vile vito leri a nga ri tivi, leswi a swi endla leswaku va kota ku vulavula hi yena va tirhisa vito.

3.7.9. Mahahela

Leri vito ri ta ri huma eka riendli haha. Ku haha i ndlela leyi tirhisiwaka hi swinyanyana na swihahampfuka ku suka eka ndhawu yin'wana swi ya eka yin'wana. Loko vatirhi va ri karhi va tirha epurasini ra yena loko vo ka va nga endli kahle xilo xo karhi a va

tsutsumela a ba. Leswi a swi endla vatirhi va tshama va chuwile va nga tirhi kahle, loko a lava ku ku ba a ku tela hi ku tsutsuma. Hi ku vona maendlo lawa ya yena va n'wi duvulela vito va ku i Mahahela. Vito leri ri tsakisile vana va yena lero hambi loko a hundzile emisaveni va sale va thya mapurasi ya vona va ku hi le ka Mahahela.

3.7.10. Madonoro

Vito leri u ri kumile hi ku landza mitirho ya yena yo ba vatirhi. Vito leri ri ta ri huma eka ririmi ra Xibunu leri vulaka ku ba. A tshamela ku byela vatirhi leswaku u ta va donora. Vatirhi a va swi tiva leswaku leswi a swi vulaka u ta swi endla hakunene. Leswi a bisa swona a swi nga hlamuseleki ku fika laha va nga n'wi thya vito leri. A chaviwa hi vatirhi hinkwavo vapurasi ku katsa na va mapurasi ya vaakelano. Swibyariwa swa yena a swi nga yiviwi hi ku chava mabelo ya yena.

3.7.11. Mahela

Rito leri ri vumbiwe

Ma - + hela

Xiaki + riendli

Rito leri ri tekiwa ri ri xitsundzuxo eka lava va ri twaka. Nhlamuselo ya rona hi leswaku mi yiveriwa swilo swa n'wina. Epurasini leri a ku byariwa matamatisi, khavichi, tinyala na swin'wana swo tala, vatirhi lava a va yiva swo tala swa swona. Un'wana wa vatirhi a ngungumela ku ya byela valungu mhaka leyi. U chave ku va byela hi ku kongoma leswaku vatirhi va yiva a fika a ku mahela. Leswi swi endlile leswaku mulungu a nga twisisi rito leri, a ya vutisa vatirhi a ku loko Maria a ku mahela u vula yini ? Va chavile ku n'wi nyika nhlamulo va ku vona a va swi tiva a vutisi yena Maria. Maria a dye na xona eka vatirhi hikuva a va ku i mpimpi, a nga swi tivanga ku mulungu a nga na xihundla. Va thya mulungu vito ra Mahela. Vito ri n'wi tsakisa a thya na purasi ra yena Mahela, na namuntlha purasi ra ha tiveka hi ndlela leyi.

3.7.12. Xigandzivana

Xigandzivana i rito ra Xisuthu leri vulaka xihuku. N'wina wa purasi a nga pfumeli vatirhi va tirha va nga ambalanga nchumu etinhlokweni. A kombisa leswaku va nge tirhi kahle va ta hisa hi dyambu kumbe ku lumiwa hi mimpfi, tinyoxi kumbe tinyoka. Mutirhi u fanele a va ambarile swilaveko swa vuhlayiseki ku nga tibutsu na xihuku enhlokweni. A tsandzeka ku vula rito leri xihuku a kota ku swi vula hi xisuthu, vo n'wi nyika vito leri ra Xigadzivana. Ri vile vito leri nga duma swinene tanihileswi nsati wa yena a ri muongori. Vantima lava nga aka eka Nwamitwa, Xihoko, Dzumeri na matikoakelana a va hamba va ku hi ya eka Xigandzivana. Ri va vito ra nuna na nsati.

3.7.13. Manghilazi

Manghilazi i riviti ra ntlawa wa 6. Xirhangi i Ma-lexi kombaka vunyingi. Manghilazi i switirhisiwa leswi pfunetaka mahlo ku kota ku vona kahle kumbe swi vekeriwa emafasitereni ku kota ku nghenisa ku vonakala endlwini. N'wamapurasi loyi a tirhisa manghilazi ku vona handle ka wona o vona xinyami. A ri na lawa a ma tirhisa ku hlaya no ya tirhisa loko a famba. Mikarhi hinkwayo a tshama na wona hi ku hambana hambana ka wona. Siku rin'wana o ba mutirhi un'wana hiloko mutirhi a kwata a teka manghilazi a fayetela. Mulungu a tsandzeka ku vona, hiloko va n'wi thya va ku i Manghilazi hikuva a va vonile leswaku handle ka vona a nga koti ku vona nchumu. Vito a nga ri tsakeli hambu leswi vatirhi a va nga tshiki ku n'wi vitana hi rona.

3.7.14. Mahovhorolo

Hovhorolo i muxaka wa xiambalo lexi ambalaka hi vatirhi. Rito mahovhorolo ri komba leswaku munhu wo tshama ambale hovhorolo siku na siku. Mulungu loyi a nga pfumeli leswaku munhu a tirha a nga ambalanga hovhorolo. A tiva leswaku hovhorolo ya swi kota ku hlayisa miri wa mintirhi. Hikokwalaho ka ku sindzisa ka yena eka xiambalo lexi, vatirhi va ku i mahovhorolo. Loko a ta va a tivile vito leri a nga ri amukelanga a endla leswaku vatirhi va swi tiva

3.7.15. Makamasi

Munhu o boha buruku hi ku tirhisa bandi exisutini kumbe hi ku tirhisa mabandi mambirhi lama taka hi le makatleni ya haka buruku exisutini leswaku ri nga weli ehansi. Mabandhi lama ya ku ta hi le makatlani ya vuriwa makhurisi-bandhi kumbe makamasi, vatirhi a va sungula ku vona mabandi ya muxaka lowu ya ambariwa hi n’wamapurasi. Vatirhi va lavile vito ra swiambalo leswi hi ku vona swi va tsakisa. Va thya mulungu vito ra Makamasi hi ku tsakisiwa hi swiambalo leswi a swi tirhisa siku na siku. Vito leri ri vile vito ra purasi ku fika namuntlha. Hi un’wana wa valungu loyi a vulavula hi Xitsonga na vatirhi va yena. A byela vatirhi lava a va ri hava mabandi a ku wo xava makamasi, vatirhi vo tala va hetelela va ri na wona tanihi leswi a pfa a va hlakaleta loko lembe ri hela.

3.7.16. Maniki

Leri i vito leri humaka eka marito ya xibunu ro vula munhu wa xinuna. Loko a vulavula na vatirhi va xinuna a ku “Manekie”. Tanihi leswi ririmi leri a ri nga tiviwi hi vatirhi, vona a va twa i nga ku i ri Maniki. Rito leri a ri tirhisa eka vanhu hinkwavo va xinuna, hambi va ri lavakulu eka yena. Loko vatirhi va tivile leswaku ri vula yini, hiloko va ku hina hi va nkulu eka yena se hi hina hi faneleke ku vula yena “manekie”, Ku va ku ntumbuluka ka vito hi ndlela leyi. Hambi leswi yena a nga hundza emisaveni purasi ri sale ri tiveka leswaku hi le ka Maniki. U kale a fa a nga pfumeli ku vitaniwa hi vito leri. Vatirhi lavantswa va purasi a va tivi laha vito ri humaka kona vo ri tirhisa ntsena.

3.7.17. Japi

Swifuwo na swona swi nyikiwa mavito hi vinyi va swona. Vito ra Japi i vito leri nyikiwaka timbhongolo kumbe tihanci. N’wamapurasi loyi a rima masimu hi ku tirhisa timbhongolo leti a ti nyikiwile mavito. A ku ri na Japi, Marry, Hlati, Zapi na Hatlisa. Eka timbhongolo leti Japi a yi ri mbhongolo leyi a yi rhandziwa swinene hi mulungu loyi. A nga pfumeli na leswaku yi paniwa. Mhaka hi leswi a khandziya yona loko a rhandzeleka na mapurasi.

Mbhongolo leyi a yi hlambisiwa no nyikiwa vudyangwani yi dya yi ri yoxe. Loko vatirhi va vona rirhandzu leri a ri na rona eka mbhongolo leyi, va n'wi divulela va ku i Japi. Leswi loko a rhendzeleka na purasi a famba hi yona, vatirhi a va ku Japi yi le ku teni, yena a ehleketa leswaku va vula mbhongolo kasi vona a va kongomisa eka yena.

3.7.18. Madyatihuku

Leri i riviti nkatsano leri vumbiweke hi ndlela leyi,

Ma + dya + tihuku

Xiaki nsinya wa riendli riviti ra ntlwa wa 10

Loyi a ri n'wamapurasi wa xisati loyi nuna wa yena a dlayiwile hi swigevenga va n'wi tekela mali leyi a yi kume loko a xavisa tihuku. A ri mufuwi lonkulu wa tihuku. A ri munhu loyi a ri na miri wo chavisa. Vatirhi a va ku miri lowu i mhaka ya leswaku u dya nyama ya tihuku ta ti bayizani. A va vula leswaku loko o dya huku yin'we a nge twi nchumu, hikokwalaho a thyiweke vito ra Madya-tihuku. Rito tihuku i riviti ra ntlawa wa 10 leri kombaka vunyingi, leswi swi seketela leswaku a dya huku yo tlula yin'we. Vito leri ri komba maendlelo yo ka ya nga tshamisekangi, xirhangi ma- xi kombisa leswaku a va gandzela maendlelo ya yena. U fikile laha a nga tiva vito leri, a nga ri amukelanga hikuva a ku ri kombisa maendlelo yo ka ya nga tshamisekangi.

3.7.19. Hlathinkulu

Hlathi i khwati lero tlhuma. Mulungu loyi a rhandza ku tshama endhawini yo tlhuma swinene. Leswi swi susumetile vatirhi va n'wi divulela vito leri ra Hlathinkulu. Muti wa yena a wu byariwile misinya na mabilomu yo tala. Loko va vona ndhawu leyi a va vona yi tlhuma ku tlula na le khwatini. Loko va ya kona a va vula leswaku ka chavisa onge ku nga huma xiharhi kumbe tinyoka. Loko va n'wi byela va ku ndhawu ya wena hi le hlathini, se yena a vula hi ririmi ro ka ri nga tshamisekangiki a ku i Hlathinkulu. Eka vatirhi a va tsakisiwa hi mhaka leyi ivi ri hundzuka vito ra yena.

3.7.20. Xikontiri

I riviti ra ntlawa wa 7 laha xirhangi xa kona ku nga Xi- xi kombaka vun'we. Xikotiri i swihalaki leswi cheriwaka epatwini kumbe egondzweni ku endlela leswaku patu ri fambeka ri ri hava ritshuri na tibambara. Mulungu loyi a ri na purasi a tlhela a xavisa malahla/makala. Malahla (makala) i nchumu lowu a endla yexe a ri karhi a pfuniwa hi vatirhi va yena. Leswi swi vangile leswaku a tshwa hi ndzilo nhlonge ya yena yi ntima yi ku dzwii! Vatirhi loko va n'wi vona a te tani a va ku u ntime onge i xikontiri. Va n'wi nyika vito ra Xikotiri. Loko a humelela laha a ku ri na vatirhi a va ku hi yaloye Xikontiri u le ku teni. A nga vileli hi vito leri a ku ntima lowuya i mali leyi a nga yi hlengeleta hi ku tirha ntirho lowu.

3.7.21. Gunyula

Va ka Nukeri a va akile etikweni ra ka N'wamitwa ekusuhi na purasi ra Lapaside. Nkulukumba wa ndyangu lowu a va ku i Gunyula. Loko va n'wamapurasi va fika ndyangu lowu a wu boheka ku rhurha. Mhaka leyi a yi nga olovi hikuva nkulukumba loyi a bava a khalakasa a ala a nga lavi no twa. Mfumo wa nkarhi walowo wu n'wi sindzisile hi ku landza milawu ya 'group areas act' lowu a wu sindzisa leswaku vantima va ya tshama hi xivona. Loko nkulukumba loyi a sukile ku sale ku nghena Nelson loyi a nga ti thya vito leri hi yexe a ku hi yena Gunyula, na purasi ri vtheta ri tiveka hi vito leri ku fikela na namuntlha. Mhaka a vula leswaku nuna loyi u n'wi sihalale nkarhi wo leha endhawini leyi. Hi nkarhi wa ku sungula ka purasi leri Nelson a thola vanhu va ka Nukeri ntsena a ku hi yena tata wa vona, u fanele ku va hlayisa. Leswi swi vange leswaku a va na vuxaka lebyinene na vantima.

3.7.22. Masalala

Masalala i vito ra xinambyana lexi cheletaka nambu wa Ritavi, ku tile n'wamapurasi a fika a aka etlhelolo ka xinambyana lexikulu a xi pfala a endla damu leri a ku yima mati eka rona, a cheleta swibyariwa swa yena. Loko nkova lowu wu pfariwile wu nga ha khuluki,

hi loko va vutisana hikokwalaho ka yini? Hi loko va ku i Masalala a nga pfala, va vula mulungu loyi va ku i teke nkova hinkwawo. A nga ehleketeleli vanhu lava va nga na swifuwo. Namunthla purasi leri ri tiveka hi vito ra Masalala, loko mulungu loyi a swi twile u lo namba a tsarisa purasi hi rona.

3.7.23. Marhambu 1

Marhambu i riviti ra ntlawa wa 6 lowu xirhangi xa kona ku nga ma-, ntirho wa kona ku nga ku yisa maviti ya ntlawa wa ntlhanu eka vunyingi. Swilo leswi va nge i marhambu swi kumeka eka vanhu, swiharhi, swikokovi swin'wana. Siku rin'wana vahloti va ngenhile epurasini leri ku ya hlota laha timbyana ta vona ti va yiseke laha a kuri na marhambu yo tala lama ya va chaviseke. Va vikile mhaka leyi eka vukosi bya ka Dzumeri lebyi tiviseke maphorisa. Loko va fika va kumile leswaku marhambu lawa a ya ri ya vanhu. Mulungu loyi u vuye a khomiwa kambe endzhaku u vuye a tshikiwa va vula leswaku a ku na vumbhoni bya ku mhaka leyi wa yi tiva. Vito leri a vo n'wi vitana hi rona hambi loko a ri karhi a ala. A vula leswaku vito leri ri n'wi yelanisa na swigevenga leswo dlaya vanhu.

3.7.24. Mbengele

Mbengele i vito leri va ka Ngoveni lava a va tshama ndhawini leyi a va thyile nsinya lowu a wu ri kona laha. Loko va rhurisiwa hi 1969, tiko ra vona ri nyikiwile n'wamapurasi loyi a nga hlawula ku aka yindlu ya yena etlhelo ka nsinya lowu. Na yena mulungu u fikile a rhandza nsinya lowu swinene hi loko va n'wi thya vito va ku i Mbengele.

3.7.25. Mapheto

Rito Mapheto ri ta ri huma eka rito mafetho ku nga riviti ra ntlawa wa 6 lowu ku nga vunyingi bya ntlawa wa 5. Rifetho i nchumu lowu wu vatliwaka wu suka eka nsinya wa ntoma ivi wu tirha ku fethela mapa epotweni kumbe embiteni. Eka purasi leri hi nkarhi wa ku wisa a ku ri na nuna loyi a hungasa hi ku vatla swilo leswi loko mulungu loyi a

n'wi vona a kala a n'wi vutisa ku i yini swilo leswi a ku i mafetho. A tsandzeka ku vula rito mafetho se a ku i Mapheto. Vatirhi a va tsakisa hi ndlela leyi rito leri a ri vurisa xiswona se a nyikiwa vito leri. A ri n'wi tsakisa ku pfumela loko va n'wi vitana hi rona, kambe na yena a vitana loyi a endla mafetho a ku i maphetho na yena.

3.7.26. Laparisa

Laparisa i rito leri nga riki ra Xitsonga kambe ri humaka eka marito lama vulaka leswaku laha risa. N'wamapurasi u kumile ndhawu ekusuhi na vaakatiko lava va ri na swifuwo. Swifuwo leswi a va swi tshika swi rhendzeleka swi famba swi tilavela swakudya. Siku leri swi yeke swi ya dya matamatisi na tiboncisi ta mulungu a va lo tiva rona ku vulavuleriwa, va byeriwa leswaku laha risa u nga tshiki swifuwo swa wena swi dya swa mina. Tani hileswi Xitsonga xa kona a nga xi koti a va twa ku laparisa leswi nhlamuselo ya kona a vula leswaku laha risa u nga tshiki swifuwo swa wena. Vulavulelo leri ri va tsakisa va hamba va ku loyi i Laparisa endzhaku ka loko u'wana a ta va a va byerile leswi mulungu a vula swona, ku fika laha na yena a nga hamba a tsarisa mapurasi ya yena hi vito leri.

3.7.27. Muzanini

Valungu lavo tala lava nga sungula mapurasi etlhelo ka nambu wa Ritavi a va ta va huma hi le kule ko fana na Free State na Pitori. Loyi yena u kumekile a huma eTzaneen a ta na maendlelo ya yena yo vonela vatirhi ebodhleleni va pfa va tlula n'hwetini va nga holi. Loko eka mapurasi lama man'wana ku sungula mhaka leyi, a va vula leswaku timhaka leti ti tile na Muzanini. Leswi swi endlile leswaku ku nga ha dumi vito ra yena, kambe ku twale ntsena Muzanini. Leswi swo komba leswaku a tirhisa maendlelo ya vanhu va ku huma eTzaneen. Swi vula leswaku maendlelo lawa a ya tirhisa hi van'wamapurasi va ndhawu ya Tzaneen. Ri vile vito leri nga endla leswaku a duma swinene. U amukerile vito leri a tlhela a thya na purasi ra yena vito leri.

3.7.28. Khongo

Vito leri ra Khongo i vito leri taka ri huma eka lori leyi a famba hi yona yo hlakala. Loko va n'wi vutisa leswaku yi huma kwihi hikuva yi hlakarile swinene, a va byela leswaku yi huma eCongo laha tata wa yena a ri na purasi kona. Va thya lori Khongo va thya na yena vito leri hikuva a tshamela ro themendela ngopfu lori leyi. A ku ndzi famba hi khongo a yi onhaki.

3.8. MAVITO YO DUVULELA LAMA NYIKIWEKE HI KU LANDZA SWAKUDYA KUMBE SWIBYARIWA

3.8.1. Botere

Botere i swakudya leswi endliwaka hi mafurha yo huma eka masi. Swilo leswi swi totiwaka eka xinkwa loko va dya kumbe ku pfanganyisiwa na fulawuri loko va pfuva ku baka makokisi. Mulungu loyi a bombisela vatirhi a ya laha a va tirha kona a longile xinkwa lexi masiku hinkwawo. Loko a dya a va byela leswaku hina loko mi hi vona hi nyuherile hi dya botere. Loko a tsakile a pfa a va twisa ku nandziha ka botere leyi. Ku fike laha va nga n'wi nyika vito leri. Vito leri i vitaniwa hi rona loko a nga ri kona. A nga kalanga a ri tiva hikuva a va n'wi chava a ri na rigombo ku nga ku rhandza ku tshamela ro ba vatirhi.

3.8.2. Boncisi

Leswi i muxaka wa swibyariwa emasin'wini leswi yelanaka na tinyawa. Laha purasini leri a ku byariwa tiboncisi na timbaweni ntsena lembe hinkwaro. Leswi swi endlile leswaku mulungu loyi a nyikiwa vito ra boncisi hikuva a tiva swinene vutomi bya muxaka lowu wa swibyariwa. A tshovela a tata masaka malembe hinkwawo a rhumela eka timayini na swibedhlele. A ri amukela vito leri hikuva a va n'wi themendela va ku i murimi a ri yexe wo tiva boncisi.

3.8.3. Biriviri 1

Biriviri i swakudya leswi dyiwaka hi vanhu lava nga chaviki swilo swo bava. Laha purasini leri ku byariwa swinarikisana swo tsokombela swinene. Hi nkarhi wa ku dya ka vatirhi a va tolovela ku yiva swinamulana leswi va ya tumbeta. Mulungu a vona nsimu yi hela handle ka ntshovelo wo vonaka. Siku a nga kuma maendlelo ya vatirhi lava u bave a khalakhasa, va biwa no raheteriwa hi majombo va lumisiwa na hi timbyana. Vatirhi a va fananisa ku kariha ka yena na biriviri leswi ri bavisaka swona loko u cherile enyameni, hiloko va n'wi nyika vito leri. Leswi Xitsonga a nga xi twi, loko a ri kona a vo namuntlha u nga teki nchumu hikuva Biriviri u kona. Loko a vutisa ndhuna a ku kasi biriviri i yini hikuva masiku hinkwawo vanhu hikuva va ri biriviri. Ndhuna a n'wi byela leswaku biriviri i swakudya swo bava leswi vatirhi lava va swi rhandzaka ku dya hikuva va nwa ngopfu byalwa.

3.8.4. Xidlaya-N'wana

Rito Xidlaya-N'wana i rivitinkatsano

Ri vumbiwile hi riendli (dlaya) na riviti (n'wana) na xiaki xi-

Vana va valungu va tiva ku chayela movha na xithuthutu va ri vantsongo. Swi tano na timhaka ta xibalesa. N'wana wa mulungu a dyondzisiwile ku tirhisa xibalesa leswi nga n'wi tsakisa swinene. N'wana loyi a hamba a tlangisa xibalesa lexi xa tata wa yena ku fika laha siku rin'wana a nga tibalesela hi xihoxo a lova. Loko va vutisa leswaku u dlayiwile hi yini a va vula leswaku i xibalesa xa tata wa yena. Hi loko vatirhi va ku loyi i Xidlayan'wana hi ku pfumala mapfalu, a nga teka xidlayi a nyika n'wana. Vito leri a nga lavi no twa hi rona hikuva a ri n'wi tsundzuxa n'wana wa yena loyi o va un'we wa jaha.

3.8.5. Mbebana

Mbebana i riviti ra ntlawa wa 9 leri kombisaka vun'we. Xilo lexi i muxaka wa xiambalo lexi ngo ambariwa hi rixaka ro karhi ku sivela vanhu ku n'wi vonela kumbe ku vona swirho swa yena swa xihundla.

N'wamapurasi loyi a nyikiwile vito leri a ri wa rixaka ra mabunu. Mabunu va mapurasi va tiveriwa ku ambala maburuku ya khakhi na hembe ya kona. Loyi na yena a ambala sweswo ntsena hikuva ya yena maburuku a ya va ya kome ngopfu hikuva yena a lehile a tlhela a nyuhela, a ya fananisiwa na Mbebana. Loko a ambarile buruku ra kona a ro kota ku sivela swirho swa xihundla.

3.8.6. Mayimele

Rito ro komba hi laha munhu a yimiseke swona.

Mayimele i xivongo xa rixaka ra Vatsonga. N'wamapurasi loyi u thiyiwile vito leri ra Mayimele hikuva loko vatirhi va nyikiwile ntirho va wu tirha, mulungu loyi u fika a yima kwala va tirhaka kona a vona leswaku va tirhisa ku yini. Leswi vatirhi a va nga swi rhandzi hikuva a va nga kumi nkarhi wo koka moya hambu wu ri wo bula. Loko va muka a va va va karhele swinene, loko vo xumisana na vanghana va vona vo tirha eka mapurasi yan'wana a va kombisa leswaku va karhele hi ku tirha hi ku yimeleriwa.

3.8.7. Mahamba

Mahamba i riviti leri nga vumbiwa ri huma eka marito yo huma eka tindzimi tin'wana. Hamba i rito leri humaka eka ririmi ra Xizulu leri vulaka ku famba. Rito leri ri vumbiwile rivi hi ku engetela xirhangi ma- eka nsinya lowu wa riendli. Vito leri ri thyile mulungu loyi a ri na purasi ra malamula. Vito leri ri nyikiwile hi ntsako hi vatirhi va yena. Maendlelo ya yena yo ka a nga tshami laha a va tirha kona a ya va tsakisa. Loko a fika na mixo a va nyika ntirho a va swi tiva leswaku u ta famba ku nga ri khale va sala va tirha va ntshuxekile.

3.9. MAVITO LAMA THYIWEKE VAN'WAMAPURASI HIKOKWALAHO KA MAHANYELO YA VONA

3.9.1. Makhalanjalo

Rivitinkatsano leri vumbiweke hi rito khala ri nga riendli na njalo ri nga riengeteri ra mukhuva. Khala i riendli leri kombisaka ndlela leyi munhu a rilaka ha yona, njalo i riengeteri leri kombisaka mikhuva lowu munhu a ririsaka xiswona. Makhalanjalo ri hundzukile vito leri nga nyikiwa n'wamapurasi loyi, hi ku tshamela ku rila leswaku vatirhi lava va n'wi yivela emasin'wini ya yena.

Vatirhi a va tolovele ku n'wi twa a xegela a ku va n'wi yiverile hambu loko va nga yivangi. Loko tiforomani ti kombisa leswaku a va tshovelanga swinene mazambala hikuva ya yiviwile, vona a va kombisa leswaku loyi i makhalanjalo ha n'wi tivela. Ri vile vito leri nga mila a hamba a vitaniwa hi rona. A nga vileli ku vitaniwa hi vito leri. A ri nga n'wi endli nchumu.

3.9.2. Nwachochovelana

Nwachochovelana i muxaka wa njiya leyi hahaka yi famba mpfhuka wo leha swinene. Vito leri ri thiywile ri huma eka riendli chochovela leswi vulaka ku famba emakhwatini, muhlovo wa njiya leyi wu fana na byanyi. Loko vatirhi va karhi va tirha mulungu loyi a chochovela ku ta juma a vona leswi vatirhi va nga le ku swi endleni. Leswi swi endlile a nyikiwa vito ra N'wa-Chochovelana. Leri i vito leri a ri kombisa swiendlo swa yena.

3.9.3. Tlhavankondzo

Leri i rivitinkatsano leri vumbiweke hi rito tlhava leri ku nga riendli na nkondzo ku nga riviti. Ku tlhava swi vula ku nghenisa eka xa ndzuma ku fana na loko mutwa wu nghena ekondzweni wa munhu, kasi nkondzo i xirho lexi kumekaka eka nenge wa xilo, xirho lexi hi xona xi kandziyaka hansi

Rivitinkatsano leri ri vile vito ra n'wamapurasi loyi a fuwa tihuku, vito i nyikiwile hikuva a famba hi ku hatlisa na swona a nga ambalanga nchumu emilengeni. Leswi a swi hlamarisa vatirhi loko va vona mulungu loyi a va ehleketa leswaku u na mikondzo yo saseka a tlhela a va na mali kambe a famba hi nkondzo. A nga vileli ku vitaniwa hi vito naswona a swi n'wi cincisanga maendlelo ya yena.

3.9.4. Xibalesa

Xibalesa i riviti ra ntlawa wa 7 leri pfelelaka ri huma eka riendli balesa, leswi vulaka ku duvula. Rito rin'wana ro vula xibalesa i xibamu. N'wamapurasi loyi a tshama na xibamu mikarhi hinkwayo a famba famba a balesela swihadyana swo fana na timfenhe, mikawa na timhuti. A tshembisa na hambu va ri vatirhi va yena. Hikuva vatirhi a va chava xibalesa lexi na ku vona rirhandzu ra yena eka xona a thiywa vito ra Xibalesa. Loko a ha ta hi le kule a va ta huwelelana va ku hi yaloye xibalesa a taka loko ko va hava swihadyana namuntlha u ta balesala n'wina. Loko a twile hi ta vito leri ri n'wi tsakisile swinene hikuva a swi vona leswaku vantima lava xibalesa a va xi chava ha kunene. Van'wana a va pfa va tekiwa ku fambiwa na vona eku hloteni nivusiku va dyondzisiwa ku balesela.

3.9.5. Mabutsu (majombo)

Hi Xitsonga xo hlantsweka a hi fanele hi ku tibutsu, loko ku kala ku tirhisiwa rito mabutsu swi komba ku khovolela, kumbe ku ka munhu a nga tsakeli swilo leswi. N'wamapurasi a thiywile vito ra Mabutsu kumbe Majombo hi ku vona hi laha swilo leswi a swi va xanisa hakona. Loko ri xa, mulungu wa vona a ambala tibutsu tin'we masiku hinkwawo, ntirho wa tona a ku ri ku khandziyela ndzhope ivi a rhahetela vatirhi a vula leswaku a va le ku tirheni. Loko va vona mulungu loyi a va vona Mabutsu na ridaka swi karhi swi va twisa ku vava. A ri ri vito leri a nga ri rirhandzi hikuva wa yi tiva butsu i nchumu wa risema ro ka ri nga sasekanga.

3.9.6. Xibakele (Machovha)

Xibakele i riviti ra ntlawa wa 7 lowu xirhangi xa kona ku nga Xi- lexi kombaka vun'we. Xibakele hi loko munhu a petsile tintiho ta yena ti hlangana, se hi ku u fumbarhele xibakele. Vito leri ri nyikiwile mulungu loyi hikuva a ri munhu wo rhandza ku lwa. Loko a kuma mutirhi a yimile a biwa hi xibakele. Leswi a swi vava hileswaku vatirhi hambi va swi vona leswaku a swi nga fanelangi a biwa a va a nga ri na vutihlamuleri, a va ku i mulungu a nga biwi u ta khomiwi na leswaku mulungu i vuswa eka wa ntima u ta dya yini loko o ba mulungu.

3.9.7. Nkata-Mutsonga

Rito leri ri vumbiwile hi marito mambirhi. Rito ro sungula i nkata leri nga riviti leri kombisaka leswaku munhu u tekiwile, kasi Mutsonga i riviti leri vulaka munhu loyi vulavulaka ririmi ra Xitsonga kumbe a nga Muchangana. Loyi a ri mulungu wa xisati loyi a ri na nuna wo vulavula ririmi ra Xitsonga hi ku hetiseka handle ko dyoha. Loko a vulavula mulungu loyi a wu nga ta swi twa leswaku a hi mulungu a vulavula Xitsonga xo hlatsweka. Leswi swi endlile leswaku nsati loyi a thyiwa vito leri. Ri vile vito leri a ri amukela swi endla leswaku vatirhi va n'wi dyondzisa na maambalelo ya rixaka leri. A sungula ku rhandza minceka na ndhindani. A vula hi yexe a kuri hi yena nkata mutsonga na yena a dyondza ku vulavula ririmi leri na vatirhi.

3.9.8. Muthariyani

Muthariyani i riviti-mpfelelo leri taka ri huma eka ririmi leri mulungu a vulavula rona ku nga Xitariyani. Vito leri a ri kumile hi ku landza ndhawu leyi mulungu loyi a huma eka yona na ririmi leri a ri vulavula. Mahanyelo na maendlelo ya swilo swa yena a ya hambanile ni ya valungu va tiko leri eka nkarhi walowo.

3.9.9. Nghilandi

I vito ra tiko lerikulu laha misaveni. Ku fikile laha rin'wana ra mapurasi ri nga xaviwa hi va ka King lava a va ta va huma eNghilandi. Loko a ri karhi a hanya na vatirhi a ri karhi a va byela hi tiko ra Nghilandi. Tiko leri a ri nga suki enon'wini wa yena, a naveta vatirhi vutomi lebyi hanyiwaka kona. Leswi swi endlile vatirhi va navela tiko leri. Va duvulela mulungu wa vona va ku i Nghilandi Mahanyelo ya yena na vatirhi a ya hambanile swinene na vutomi bya mapurasi-akelano.

3.9.10. Changana

Leri i vito leri kumekaka etikweni ra Mozambique. Mulungu a kumeka epurasini ra Xidzumbe ku nga Letaba Estate, a ta a huma etikweni ra Mozambique eChangana. A vulavula Xiphutukezi na vito ra yena a ri nga olovi ku ri vula, kutani vatirhi va ku lexi xova Changana vito ra xona. Vito leri a nga ri rhandzi hikuva tiko leri ra Changana i tiko ra xiyimo xa le hansi ngopfu naswona a lo baleka hi nyimpi leyi a yiri kona. A chava leswaku loko vanhu vo swi tiva leswaku u huma kwihi va nga n'wi lwisa. Vatirhi va yile emahlweni va n'wi vitana hi rona.

3.9.11. Xidavula-Vutswana

Laha hi kuma leswaku vito leri i riviti-mpfelelo leri vumbiwaka hi rito davula ku nga riendli leri kombisaka ku handzula, na rito Vutswana ri nga rivita-vito ra tikoakelano. Mulungu a ta a huma etikweni ra Botswana a fika a endla purasi laha tikweni leri. Vatirhi a va vilela va ku kwale Botswana kova hava ndhawu yo rima ke? Va n'wi thya vito ra Xidavula-Vutswana, hi ku vula leswaku u fambile tiko hinkwaro a kala a ta fika laha. Loko a twile vito leri a nga ri amukelanga, a ri munhu wo koma leswi a swi endla leswaku va n'wi langutela ehansi va ku va n'wi delela.

3.9.12. Mpandlana

Mpandlana i rito leri humaka eka rito mpandla. Mpandla hi loko munhu wa xinuna a nga ha mili misisi exikarhi ka nhloko ya yena. Leswi swi nga vangwiwa hi ku kula kumbe ku ri leswi a nga lo swi tekelela eka rixaka ra ka vona. Vito ri thyiwile n'wamapurasi loyi hikuva na yena a ri hava misisi enhlokweni hambi leswi a ha ri munhu lontsongo. Rito mpandla ri engeteriwile xilandzi –ana lexi xa ntsongahato wa riviti. Loko va ku mpandlana va nga va va komba ku sola hiku vula leswaku a ko ho va mpandlanyana a yi nga si kula swinene.

3.9.13. Nwaxilebv

N'wa- eka ririmi ra Xitsonga ri komba leswaku xilo xa kona i xa xisati kasi xilebv i xirho lexi xi kumekaka exikandzeni xa xilo. I riviti ra ntlawa wa 7 xi- i xirhangi xo komba vun'we. A ri mulungu loyi a ri na xilebv lexikulu swinene xi nga fambelani na nhloko na xikandza xa yena. Vatirhi vaku loyi loko ku ta hala ka xilebv i nyikiwile, kutani va n'wi thya ku loyi i Nwa-Xilebv. Hi ku langutisa xiyimo xa xilebv xa yena vito leri a nga lavi no ri twa, a vula leswaku va n'wi delela ku ri ku vona no hlamba a va hlambi. Loko a twa va n'wi vita hi vito leri yena a tlherisela hi ku va byela ku hlamba.

3.9.14. Maboko

Rito Maboko i rivitimpfelelo leri humaka eka riboko, loko ya tele hi taku i tiboko hi vula rimhandzi ro leha swinene, leri tirhisiwaka ku tlhuvu matamani kumbe ku ba swilo leswi nga kule swinene. N'wamapurasi u nyikiwile vito leri hi ku vona xiyimo xa yena. A ri wanuna wo leha swinene a tlhela a lala. A nga petseki loko a famba, a famba a lo thwi a kota ku kha malamula lama nga henhla handle ko pfuniwa hi timhandzi to tlhuvu hi tona. Loko vatirhi va fikile ehenhla a va ku, ku lava maboko a ta hi pfuna va vula mulungu loyi. Loko va nga fikeli a ta ku tekani tiboko mi tlhuvu. Va n'wi nyika maboko a fika a ri amukela kahle.

3.9.15. Makhoma

Makhoma i rivitimpfelelo leri taka ri huma eka riendli khoma. Loyi a ri mulungu loyi a va n'wi chava swinene loyi a va vula leswaku loko o kala a ku khoma u nge lunghi u ta ku fayetela u kala u swi twa. Vatirhi a va n'wi chava loko va n'wi vona va ku hi yaloye Makhoma, loko wo pfumela a ku khoma i ta ku tihuku ta ka n'wina a ti tshikeli. Va n'wi nyika vito va ku loyi i Makhoma. Makhoma a ngo ba a ngo ba. Vito leri u ri tivile a ri tsakela hikuva u twa leswaku va n'wi chava swinene.

3.9.16. Makepisi

Vito ra Makepisi ri pfelela ri ta ri huma eka riviti kepisi ri nga riviti ra ntlawa wa 9 vuningi bya rona ku nga ntlawa wa 10. Kepisi i xihuku lexi xi ambariwaka xivumbeko xa xona xi kota ku ku sivela dyambu emahlweni, nhlonge na matihlo ya mulungu loyi a swi ri swilo leswi a swi chava dyambu. leswi a swi endla leswaku loko a a huma endlwini a boheka ku ambala kepisi a sirhelela swirho leswi. Hinkwako laha a wu ta n'wi kuma kona a wu ta kuma kepisi enhlokweni ya yena. Vatirhi va n'wi divulela vito ra yena va ku wova makepisi loyi.a va vona kepisi xi ri xiphemu kumbe xirho xa yena. Vito a ri tiva a nga ri na ndlela yo hambana na yona hikuva a xi ri xilo lexi a xi n'wi pfuna eka rihanyo ra yena.

3.9.17. Makhomambuti

Laha hi vona vatirhi va vumbe riviti-nkatsano hi ku hlanganisa riendli khoma na riviti mbuti. Purasi leri a ri kumeka ekusuhi na xitandi xa vantima lava a va fuwile timbuti to tala swinene. Loko timbuti ta wena to nghena epurasini ra yena a ku yena wo khoma timbuti a pfalela. Leswi a nga koti ku vulavula ririmi leri a kota ku vula ku khomambuti.Vatirhi va ku i Makhomambuti. Vito leri u nyikiwile hi vaaka-tiko lava a va tshama va tsundzuxa varisi leswaku loko vo tshika ku hlayisa timbuti i ta tikhoma Makhomambuti.

3.9.18. Maburuku

Maburuku i riviti mpfelelo leri humaka eka riviti buruku. Buruku i riviti ra ntlawa wa 9 lexi ku nga xiambalo. Mulungu hi nkarhi wa lowo a a delela ngopfu hikuva a ba mutirhi a tlhela a n'wi kokakoka hi buruku leswaku ri hluvuka lavan'wana va ta n'wi hleka. Maendlelo lawa ya muxaka lowu ya n'wi vangele leswaku a kuma vito ra Maburuku. Siku rin'wana u kokile un'wana hi buruku ri handzuka a sala a nga mbalanga, mutirhi loyi a hlundzuka swinene a a teka switlupu swa buruku ra yena a ya cukumeta enyangweni ya yindlu ya mulungu. Loko nsati wa mulungu loyi a swi vona a khomiwa hi tingana a byela nuna wa yena leswaku a swi sasekanga. Vito leri ra Maburuku ri mirile hambi leswi a nga ri amukeli.

3.9.19. Phephahungu

Leri i riviti nkatsano leri vumbiweke hi ndlela leyi:

Phepha hungu

Riviti ri hlanganisiwa ni riviti.

Phepha i nchumu lowu ku tsariwaka kona swilo kasi hungu i timhaka. Phephahungu i nchumu lowu ku tsariwaka eka wona timhaka ku ti hangalasa na vanhu kumbe na tindhawu to hambana-hambana. Mulungu loyi a tiva timhaka leti ti humelelaka emapurasini hinkwawo hambi ti ri ta tiko. U nyikiwile vito leri hikuva loko u lava ku tiva timhaka a wu to ya ka yena. A ri n'wamahungu loyi mikarhi yo tala a nga yimeli ku vutisiwa, a to ku chela hi tona. U twile hi ta vito leri, kambe a nga swi tivi leswaku hikwalaho ka yini.

3.9.20. Khwati a xi vulavuli ku vulavula Nhongana

Vatirhi va ti vumberile xivuriso xa vona va ku, khwati a ri vulavuli ku vulavula nhongana. Laha ka leri purasi a va vula leswaku ku tirha ntsena vanhu lava va nga chaveki ku dlayiwa. Vatirhi a va tshembisiwa ku biwa va dlayiwa va ya cukumetiwa ekule. Mulungu a vula leswaku loko a ku cukumetile a ku na munhu loyi a nga ta tiva ku u kwihi hikuva

khwati a ri vulavuli, hambu vo ku kuma a ku na loyi a nga ta tiva ku u yise ku yini. Eka yena a ku lexi nga ta endla leswaku va ku kuma i tinhongani leti ti nga ta ku phatsama. Vativhi va ti vumbela xivuriso xa vona va ti thyela mulungu wa vona. Loko va n'wi vona a va ku hi yaloye **Khwati a xi vulavuli ku vulavula nhongana**, loko mo yiva aredzi n'wina. Vativhi va tirhisa vito leri ku kondza a twa hi ta rona. A ri na mhaka na rona vito leri. Mhaka leyi a tshama a byela vativhi a ku laha a nga ta va yisa kona ku ta tiviwa hi nhongana ntsena.

3.9.21. Hlazini

Leri i vito a ri ri ra ndhuna ya le purasini. Loko mulungu a dyondzile Xitsonga a kota ku xi vulavula hi ku hetiseka a ku hi yena Hlazini. A ti bumabuma a ku yena u kota ku vulavula Xitsonga, i Mutsonga. A va byela leswaku vito ra yena lerintshwa i Hlazini. U thyile na nsimu ya yena ya malamula a ku hi le ka Hlazini. Epurasini ku va na Hlazini wa mulungu na ndhuna.

3.9.22. Machayansimbi

Machayansimbi i riviti mpfelelo leri vumbiweke hi ndlela leyi

Ma chaya nsimbi
xirhangi nsinya wa riendli riviti

Ku chaya swi vula ku ba, nsimbi ku nga riviti leri vulaka xilo xo tiya swinene. Mulungu loyi a hlamuseriwa a ri munhu loyi a nga twisiseki. Hi nga vula leswaku a ome nhloko swinene. Loko vativhi va n'wi hlamusela a va ku, loko wo hlamusela yena timhaka u lava leswaku a ti twisisa wo tlanga hi nkarhi, swi fana na loko u ba nsimbi a yi nge ololoki. Va n'wi nyikile vito ra Machayansimbi. Ri vile vito leri nga hatla ri n'wi fikela hikuva a ku ri na swioxanyama, lava a va lava ngopfu ku rhandziwa. U ringetile ku va chavisela ku vito ri nga tirhi, a ku a nga lavi na un'we a ri vula. Loko va kwatile a vo huwelela va ku Machayansimbi hi lava ku chayisa.

3.9.23. Mavhavaza

Mavhavaza i vito ra nkulukumba wa ka Mathebula loyi a tshama etikweni ra ka N'wamitwa. Nkulukumba loyi a ri mutirhi wa le purasini loyi a tirha ku basisa yindlu ya mulungu no tlanga na vana va mulungu. U dyondzisile mulungu loyi ririmi ra Xitsonga loko a ha huwa na yena. A tithya vito ra Mavhavaza, tani hi leswi munhu loyi a n'wi kurisile a ri Mutsonga a ri na vito leri.

3.9.24. Ganyani

Ku ganya i kuva munhu a fumile, loyi a thyiwile vito leri a fumile swinene. A nga rhabeleli vatirhi, a va kholela a va komba leswaku yena u fumile swinene. A vula leswaku yena u na swilo hinkwaswo a nga karhatiwi hi nchumu. Lexi a xi n'wi endla a vonela vanhu ebodhleleni a ku ri leswaku a ri na timovha ta mayimo na xihaha-mpfhuka lexi van'wamapurasi lava vo tala a va ri hava

3.9.25. Tlhamula (hlamula)

N'wamapurasi a tsandzeka ku vula rito hlamula leswi a swi tsakisa vatirhi. Hambu loko va ringeta ku n'wi dyondzisa ririmi ra yena a ri tsandzeka ku vula rito leri kahle. Xikan'wekan'we a thyiwa vito ra Tlhamula. Loko va hamba va ku Tlhamula a swi n'wi endle a tsandzekela makumu ku vula rito leri hi mfanelo.

3.9.26. Nyamazana

Nyamazana i swiharhi. Eka purasi leri Nyamazana xi hundzukile vito leri nga nyikiwa n'wini wa purasi. Vito leri a ri fambelana na mahanyelo ya yena yo pfumala vumhunhu lama vatirhi a va ma fananisa na ya swiharhi swa nhova. Xiharhi a xi hloniphi, a xi ehleketeleli xin'wana. A fuwile tinghala leti vatirhi a va byeriwa leswaku ti ta dyondza ku dya nyama ya munhu hi vona

3.9.27. N’waxinangana

Nanga i nchumu lowu chayiwaka, loko va tirhisa xiaki N’wa- ku komba leswaku xilo lexi ku vulavuriwaka hi xona i xa xisati kasi laha ri tirhisiwe kuve i wanuna. Rito leri nanga ri tsongahatiwile hi ku tirhisa xirhangi xi- na xilandzi –ana. Loko hi ku n’waxinangana swi komba vun’wini bya nanga leyi. Mulungu loyi a chaya nanga ku kombisa vatirhi ku nkarhi wo sungula ntirho wu fikile, wa ku dya ni wa ku chayisa. Nanga leyi a tshama a yi hakarile, a nga hambani na yona. Loko vatirhi vo chayisa a nga si ba a rhuketela a ku nanga a yi si ba. U nyikiwile vito ra N’waxinangana. Ri vile vito leri a nga ri amukela.

3.9.28. Fayifi

Leri rito ri ta ri huma eka rito ra xinghezi ku nga “five” hi Xitsonga ku nga ntlhanu. Nkarhi wa ku chayisa entirhweni ku suka hi musumbunuko ku fika Muqhivela a ku ri fayifi hambu ku na mpfula, ka hisa, ra duma kumbe mundzuku i khisimusi a ku nge cinci nchumu. Vatirhi va n’wi thya ku loyi i Fayifi. A ri ri vito leri a ri n’wi hlekisa loko va n’wi vitana hi rona, kambe vatirhi lava a va n’wi tiva kahle leswaku yena a nga cinci a nga fani na maxelo. Loko va kombela ku hatla va chayisa o hi swona mi ta famba hi fayifi.

3.9.29. Ncila wa Nguluve

Ncila i rivitavito, xi nga xirho xa xiharhi lexi pfunaka xiharhi ku ti hlayisa h ku chavisa tinhongana. Kasi nguluve na rona i rivitavito ra ntlawa wa 9 ku nga xiharhi lexi kumekaka ekaya kumbe enhoveni. Xiharhi lexi xi dya swilo swin’wana na swin’wana. Laha Ncila wa Nguluve i vito leri thyiweke n’wamapurasi loyi a rhandza ku ba vatirhi hi ku tirhisa ntshilani. Yena a nga ri u ba hi ntshilani a ku u ta va ba hi Ncila wa Nguluve. Mhaka ku nga ku ntshilani ya yena a yi komile kambe yi bumbula emakumu.

3.9.30. Jikijela

Ku jikijela swi vula ku hoxa xilo xo fana na ribye hi matimba hi ku tirhisa matimba lamankulu. N'wamapurasi u kumile vito leri hi ku tshamela ro hoxetela vatirhi hi swilo swo fana na mabuwa, malamula, timango na maribye loko vo tshika va yima va wisa. A hoxetela swilo leswi a nga ri na mhaka leswaku swa va faya swi va vavisa kumbe ee. Mikarhi leyo tala a va jikijeriwa hi swilo leswi va nga ri eku swi voneni, va ha yenga hi ntirho kumbe va ri ku vulavuleni.

3.9.31. Avuxeni

Rito avuxeni, i rito leri Vatsonga va ri tirhisaka loko va xeweta munhu ka ha ri nimixo. N'wamapurasi loyi a ri mulungu a rhandza ku dyondza ririmi ra Xitsonga hi ku hatlisa. Rito leri nga n'wi olovela ku hatla a ri tiva a ku ri ku, Avuxeni. A kota ku vula sweswo ntsena a nga ha swi koti ku ya emahlweni. Loko a hlangana na mutirhi a ku avuxeni hambi ku ri na nhlikani. Mavulavulelo ya yena ya n'wi nyike vito ra Avuxeni. Loko vatirhi va ku avuxeni a twa i nga ku vo n'wi xeweta kasi vo n'wi vitana. U hetelele hi ku tiva vito leri. Loko va ku, Avuxeni na yena a ku Avuxeni.

3.9.32. Makirikiri

Makirikiri i riencisi leri encenyetaka mpfumawulo lowu vatirhi a va twa wona loko mulungu a vulavula. Rito leri ri ta ri huma eka loko va tsandzeka ku twa leswi mulungu loyi a vulavula swona. Vatirhi leswi a va nga si tshama va nghena xikolo, a va nga twi nchumu a vo torhokela hi un'wana mutirhi loyi manana wa yena a tirhile eka mubunu un'wana yena a ha ri xihlangi, a va na nkateko wo huwa na vana va mabunu a tshama na mana wa rona.

3.9.33. Ncinini

Rito ncinini ri huma eka riencisi cinaa, leswi vulaka ku humesa meno ehandle. Mulungu loyi a ri na meno lamakulu lero a tsandzeka no tshama a pfale nomo. Loko munhu a n'wi languta a ri ekule a swo komba ku u le ku hlekeleleni. Loko vatirhi va swi vonisa leswi va n'wi nyika vito ra Ncinini. A ri nga ri vito leri a ri tsakisa hikuva mulungu a nga lo swi tsakela ku va tano a ku ri leswi Xikwembu a xi n'wi vumbise xiswona. Mhakankulu leyi a yi endle a nyikiwa vito leri a va swi vona leswaku u lo vumbisiwa swona, kambe a va nga n'wi tweli vusiwana hikuva a va karhata. A va tirhisa hi tihanyi. U tivile hi vito leri, a hlundzuka kambe leswi a swi sivelanga leswaku va n'wi khovolela hi rona.

3.10. MAVITO LAMA YA NYIKIWEKE VAN'WAMAPURASI KU RI NDLELA YO LAWULA VATIRHI

3.10.1. Dyelakwala

Leri i rivotinkatsano leri vumbiweke hi:

Dyela + kwala

Riendli + riengeteri ra ndhawu

Rivotinkatsano leri ri vile vito ro duvulela leri a ri nyikiwile n'wamapurasi loyi a byarile Malamula. Vatirhi a va yiva malamula va muka na wona emakaya, a va tshinya a ku, dyela kwala loko u ma lava. Loko vatirhi va ri karhi va longa ku muka a va ku "dyela kwala" loko o ku kuma u ta ku bukutela. Hambu loko va cherile malamula emabakitini loko a fika a va pfurisiwa mabakiti lawa. Va hamba va n'wi vitana hi vito leri handle ko chava.

3.10.2. Rhwala hi khwiri

Leri i rivotinkatsano leri vumbiweke hi ndlela leyi:

Riendli Xiaki Riviti

Rhwala hi khwiri

Mulungu a va arisa ku rhwala timango va muka na tona ekaya, hambu ti ri eka xiyimo xa njhani. Loko va rhwalela mihandzu epurasini va yi lava a va fanele va dya kona. Ku rhwala hi khwiri swi vula leswaku dyana kwala u famba u xurhile. Mhaka leyi ya ku rhwala hi khwiri a yi nga amukeriwi hi vatirhi, a va vula leswaku wa va rhuketela.

3.11. MAVITO HI KU LANDZA MATIRHELO

3.11.1. Mavhumazonke

I riviti-nkatsano leri nga riki ra Xitsonga kambe nhlamuselo ya riviti nkatsano leri hi leswaku u pfumela swilo hi hinkwaswo. Mulungu loyi u kale a vitaniwa vito leri ra Mavhumazonke hikokwalaho ko loko vatirhi a va vulavula na yena hi Xitsonga lexi a nga xi tivi a pfumela. A lo dyondzisiwa ku kota ku vula ku hi swona. Xin'wana na xin'wana lexi vatirhi a va n'wi vutisa xona nhlamulo ya kona a yo va yin'we, hi swona. Hikokwalaho ka mahlamulelo lawa u nyikiwile vito ra Mavhumazonke. Na vito leri a ri pfumela hikuva a nga swi tivi leswaku ri vula yini.

3.11.2. Robala (etlela)

Leri i rito ra Xisuthu leri vulaka ku etlela. Eka purasi leri a ku fuyiwile tihomu hi ku hambana ka muhlovo ya tona. Mulungu loyi a lava leswaku loko ku bohiwa homu yi fanele ku etlela ehansi. Loko yi ri karhi yi bohiwa a yi byeriwa leswaku yi fanele ku "robala". Vatirhi a va n'wi divulela vito leri ra Robala. A a ri na matimba yan'wana ya ku hlamarisa, a nga tsandzeki ku wisela homu ehansi a endla leswi a swi lavaku.

3.11.3. Dambuvurhena

Riviti nkatsano leri xivumbeko xa kona xi nga:

Dambu	+	vurhena
Riencisi	+	Riviti

Dambu swi encenyeta hi laha rhekere yi tsanyukaka ha kona. Vurhena i matimba lama munhu a nga na wona yo ka a nga chavi nchumu. Loyi a ri munhu loyi a nga chavi nchumu, a ba vatirhi hi ntshilani a tlhela a va raha hala ndzhaku hi mabutsu. Vatirhi a va n'wi pulana va ku va lava ku n'wi susa vurhena bya yena, va n'wi khoma va bohelela emakhwatini a tshama kona ntlhanu wa masiku. Loko va ya hela va n'wi kuma, va ku vurhena bya yena byi dambukile, Leswi swi pfunile vatirhi leswaku a hamba a tirha kahle na vona.

3.11.4. Matsundzeni (Ndzi pfuneni)

Matsundzeni i rito ra Xisuthu leri vulaka leswaku ndzi pfuneni. Loyi yena a tirhisa maendlelo ya xikhale ya ku borha mati na ku ma humesela ehandle. Loko a heta ku bora(cela) mati a fanele ku kamba loko ya ri kona hi ku rhendzelekisa phayiphi yi pompa. Mandlelo ya kona a ya lava matimba swinene. Vanhu lava a va ta ku hlalela loko a ri karhi a tirha, a va kombela hi Xisuthu leswaku va n'wi pfuna. Matsundzeni (ndzi pfuneni) swi hundzuke vito.

3.11.5. Machechisi (Hatlisa)

Vito leri ri nyikiwile J.J Steyn, loyi a ri mulungu wo rhula wa tintswalo swinene. Xa yena a nga pfumeli leswaku lava va cheletaka va tshika mati ya boxetela ya halaka. A lava leswaku va hatla va pfala. Marito lawa a ma tiva ya xintima a ku ri ku chechisa ku nga ku hatlisa. Leswi swi endlile leswaku a thyiwa vito ra Machechisi. Leri ri vile vito leri nga дума xifundzhankulu hinkwaxo hikuva a ri mulungu wa tintswalo, wo kota ku nyikela muganga timali to aka swikolo.

3.11.6. Jamela

Jamela i riendli leri kombisaka hi laha ku nga hava ku twanana eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula, va ri hava ndlela yo herisa mhaka ya vona. Leswi swi nga hi komba leswaku vanhu va kona hinkwavo va na nkanu. Mulungu loyi a ri na nkanu kasi na

vatirhi va yena a va ri na nkanu. A vo tshamela ro holova va lava no banana. Swi fika laha va nga jamelana. Ku ri hava loyi a chavaka un'wana. Vatirhi va n'wi divulela leswaku hi yena Jamela. Vito leri a ri tiva a tlhela a ri amukela kambe nhlamuselo ya rona a nga yi tivanga.

3.12. MAVITO YA TINYANYANA LAMA DUVULERIWEKE VAN'WAMAPURASI

3.12.1. N'waxinyanyana

Xinyanyana i muxaka wa swivumbiwa leswi kumekaka enhoveni. Swi haha empfhukeni swi phatsama kun'wana na kun'wana. Valungu va rhandza ku fuwa swilo hi ku hambana hambana ka swona. N'wamapurasi loyi yena a fuwe swinyanyana. A swi endlerile xilo xo swi rhwala hi xona. A famba famba na swona swi pfaleriwile endzeni ka xisaka lexi a xi endliwile hi tidarata. Rirhandzu leri a ri na rona eka swinyanyana leswi a ri ri rikulu swinene. Vatirhi va yena va n'wi divulela vito ra N'waxinyanyana. Vito leri hi ri vona ri ri na xiaki N'wa- lexi hi kombisaka leswaku i nga ku i munhu wa xisati kasi swo komba leswaku swinyanyana a ku ri swilo leswi a swi rhandza swinene.

3.12.2. N'waKorho

Korho i xinyanyana lexi nga na nomu wo leha, ku leha ka nhamu swi xi pfuna ku vona swilo leswi nga le kule. Xiaki n'wa lexi nga tirhisiwa ku rhangela rito leri xi kombisaka ku tsakela loku a ri na kona eka xinyanyana. Nhamu ya n'wamapurasi loyi a yi yelanisiwa na nhamu ya xinyanyana lexi.

3.13. MAVITO LAMA YA NYIKIWEKE VAN'WAMAPURASI LAVA A VA DZAHA FOLE

3.13.1. Mpakumpaku

Leri i riencisi, leri encenyeta ndlela leyi fole a ri dzahisa xiswona. Ku mpaku i ku kombisa hi laha moya a wu kokisa ha kona ku nghena endzeni wu heta wu humesiwa hi tinhompfu. Madzahelo lawa ya hundzukile vito ra mulungu. A dzaha fole a nga yimi. Fole ra yena a ri va ri cheriwile eka pipi leyi a yi tshama yi ri non'wini wa yena. Vito leri a nga lavi no ri twa hi ku vona leswaku a ku nga ri maendlelo lamanene yo dzaha lama a ma tirhisa.

3.13.2. Xitimela

Xitimela i xifambo lexi tirhisiwaka ku rhwala vanhu kumbe nhundzu. Xo famba lexi xi tirhisa matimba yo huma eka malahla kumbe gezi. Hi nkarhi lowu mulungu loyi a nyikiweke vito leri a ku tirhisiwa xitimela xa malahla lexi a xi rhwala nhundzu xi hundza eLetaba xi ya eGravelote. Loko xi famba a xi landziwa hi musu wa malahla endzhaku. Mulungu wa vona a va kota ku n'wi vona leswaku u le ku teni hi musu wa fole lowu a wu n'wi landzelela. Fole i nchumu lowu a nga hambani na wona, a vulavula ri ri enon'wini. Vatirhi va n'wi hlekula va ku i xitimela, hikuva loko wo languta musu wa xitimela na wa sikireti a swi nge pfuki swi fanile hambu ku ri ku yelana.

3.13.3. Pipi

Rito Pipi i riviti leri kombisaka xilo lexi tirhisiwaka ku chela fole endzeni ka xona. Fole leri loko ri tshwa munhu i va a ri karhi a koka musu wa rona. Switirhisiwa swa muxaka lowu, khale a swi tirhisiwa hi valungu va mapurasi. Mulungu loyi u vile un'wana loyi a dzaha fole a tirhisa pipi. Pipi leyi ya yena a nga yi susi enon'wini hambu yi nga ri na nchumu. Maendlelo lawa ya yena ya endlile leswaku va n'wi khovolela hi vito leri ra Pipi.

Vito leri a nga vileli hi rona, hikuva a ku tiveka leswaku munhu loyi a dzaha fole a tirhisa pipi hi loyi a nga fuma, kumbe loyi a nga na swa le mandleni.

3.13.4. Mabaje

Baje i rito ra Xisuthu leri vulaka mbangi. Mulungu loyi a dzaha mbangi swinene emahlweni ka vatirhi va yena. Rixaka leri a ri toloveriwanga ku ri vona ri ri karhi ri dzaha mbangi. Leswi swi hlamarisile vatirhi ku kala va n'wi duvulela vito ra Mabaje. A ri mulungu loyi a tiva Xitsonga swinene, hikokwalaho hi vonaka vito ra yena ri katsiwe na Xisuthu. Leswi vatirhi a va endlela leswaku a nga swi twi leswaku va ri yini. U tivile vito leri endzhaku ka malembe yo hlaya swinene. U thyile purasi ra yena vito ra Mabaje, na namuntlha purasi ra ha tiveka hi vito leri.

3.14. MAVITO YA VATIRHI LAW A HUNDZUKEKE MAVITO YO DUVULELA YA VAN'WAMASPURASI

3.14.1. Marhambu 2

Marhambu i swiphemu leswi kumekaka eka xivumbiwa xa Xikwembu, ku xi nyika xivumbeko ni ku tiyisa miri wa xona. Marhambu a ri ri vito ra mutirhi wa kwala purasini loyi a basisa jarata ra mulungu, a byala no tsemeta mabulomu na byanyi. Vito ra mutirhi loyi a ri tolovelekanga leswi swi endlile n'wini wa purasi ku tsakela vito leri, a lavana na leswaku hikokwalaho ka yini va ku i Marhambu. Mulungu a kota ku vula marito ya Xitsonga handle ko tiva leswaku ya vula yini. Loko a kumile nhlamuselo u hlamarile leswaku hikokwalaho ka yini munhu loyi a nyikiwile vito leri. Va n'wi byerile leswaku a va vona ku ondza ka yena. Va ku u lo sala marhambu ntsena. Mulungu u tithyile hi yexe vito ra Marhambu hi ku tsakisiwa hi leswi vito leri a ri vula swona. Ri vile vito leri a nga duma hi rona a landzelerisa leswi mutirhi a swi endla, swo fana na ku cina swigubu. Vatirhi a va tsaka ku vona a cina, Va thya na ntlawa lowu va ku i xigubu xa ka Marhambu. A xi ri xigubu lexi a xi koka vahlaleri vo tala loko xi cina eLetsitele.

3.14.2. Maboko 2

Maboko i vito ra muaki loyi a akeke tiyindlu to tala ta valungu eka xifundzha –ntsongo lexi. Muaki loyi a dume ngopfu hi vuswikoti bya yena byo aka a tlhela a fulela swi saseka kambe a ba loko a nga hakeriwi hi mfanelo. Loko mulungu a ta va a tivisile vatirhi leswaku va n’wi lavela muaki va tsutsumile va ya lava Maboko va ku leswi mulungu loyi a nga hakeleki va lava ku vona ku Maboko u ta endla yini loko a nga hakeriwi.

Vatirhi va byerile Maboko va ku mulungu loyi a nga hakeli kahle, yena a ku u ta swi vona. Loko nkarhi wo hakeriwa wu fika mulungu o rhendzeleka a ku mali leyi Maboko a yi lavaka yi tele ngopfu a nge n’wi nyiki. Maboko u lo khoma mulungu a ba a n’wi fayetela nhloko leyi. Vatirhi va tsakisiwile ngopfu hi mhaka leyi ivi va thya mulungu wa vona Maboko. Loko o tshika nhweti yi hela a nga lavi ku va hakela a wo twa va ku hi ta landza Maboko. A ri ri vito leri a nga ri tsakeli hikuva a ri n’wi tsundzuxa maxangu.

3.14.3. Muzamani

Muzamani i vito leri mutirhi wa le purasini a tithyile rona loko a yile engomeni. Mutirhi u nyamalarile tinhweti timbirhi a nga lelanga mulungu wa yena loyi a n’wi rhandza ngopfu. Foromani u vikerile mulungu leswaku John u khomiwile a yisiwa engomeni se a ku fanele ku thoriwa mutirhi u’wana. Mulungu u arile a ku a yimeriwi a vuya hikuva u tirha kahle ngopfu. Loko a vuya u byerile mulungu wa yena leswaku a nga hari John kambe hi yena Muzamani. Mulungu u te loko ku ve munhu u cinca vito hi ku ya engomeni na yena u yile hi yena Muzamani. U vikerile vatirhi ku na yena u lava ku vitaniwa Muzamani hikuva a yile engomeni. Vatirhi va hamba va n’wi vitana Muzamani.

3.15. MAVITO YO DUVULELA LAMA YA HUMAKA EKA MAVITO MAN'WANA

3.15.1. Rhovi

Vito Rhovi, vatirhi a va komisa vito ra xilungu ra Robert. Vatirhi a va tikeriwa hi ku vitana vito leri ra Robert tani hi leswi a ri ri ra Xilungu. Rhovi ri vile vito leri nga mila ri tlhela ri duma ku tlula vito ra yena ra ntiyiso. Vatirhi lava nga fika endzhaku vo tiva leswaku i Rhovi ku a hi vito ra yena ra ntiyiso a va swi tivi.

3.15.2. Khali

Khali i vito ro tsemakanya ku vitana ku Calvin. Loyi a ri n'wamapurasi loyi a byala mavele na mabiriviri a rindzisa vatirhi timpfuvu na vusiku. A va nyikiwa swimoko ku chavisa swiharhi leswi. Ematshan'wini yo n'wi vitana ku Calvin leri nga vito ra xilungu vona va tirhisa ra Khali. Vatirhi na vaaka tiko vo tiva ntsena ku i Khali. Ri vile vito leri a ri amukela tani hi leswi ku nga nkomiso wa vito ra yena ra ntiyiso.

3.15.3. Xipitana

Xipitana i ntsongahato wa vito ra xilungu ra Piet. Epurasini leri a ku ri na valungu vambirhi lava a va ri va Piet. Piet lonkulu a ku ri yena kokwana wa Xipitana. Leswi a swi humelerile laha ntukulu a thyiwile vito ra kokwana wa yena. Ku va vatirhi va kota ku hambanyisa valungu lavambirhi va thyile lontsongo hi ku languta xiyimo xa yena Xipitana kasi lonkulu a tama a ri Piet. Xipitana ri vile vito leri nga tirhisiwa hi vatirhi hinkwavo ku fikela laha na yena n'wini a nga ri amukela. Leswi na yena a nyikiwile purasi hi kokwana wa yena, purasi ri tivekile hi leswaku hi le ka Xipitana na namuntlha ka ha tiveka hi ndlela leyi.

3.15.4. Fili

Fili ri huma eka vito Filiphi ri nga vito leri nga kona na le Bibeleni. Vito ra yena ra ntiyiso ri tsariwa hi xilungu Phillip kambe vatirhi va ri yisile eka Xitsonga va tlhela va ri

komisa ri ri eka Xitsonga. Mulungu a vitaniwa hi ndlela leyi vatirhi lava va swi twisisa ha kona. Leswi a swi nga ri nchumu eka yena.

3.15.5. Boyisi

Vito ra yena ra ntiyiso i Boysen. Vatirhi a va twa ku vitana vito leri swi va tikela tanihi leswi a ri ri ra xilungu. Va vitanile vito leri hi ku tihisa ririmi ra Xitsonga va ku i Boyisi. Loko wo landzelela mpfumawulo wa vito leri u twa leswaku wu huma eka rito ra Xinghezi ra Boys leswi vulaka vafana. A ri n'wamapurasi loyi a twa no kota ku vulavula ririmi leri ra Xitsonga. Loko va n'wi vitana hi ndlela leyi vona a va twisisa yona a nga ali. A va pfa va n'wi themendela va ku i Boyisi wa malepula na malamula. Leswi a swi vangiwa hikuva a ri na feme leyi a yi maka malepula kwala purasini.

3.15.6. Makavele

Vito ra yena ra ntiyiso i Carel Minaar. Ku fikile laha vatirhi va nga ri hundzuluxa va ku i Makavele. Loyi hi un'wana wa valungu vo sungula ku ta fika ndhawini leyi va endla mapurasi na tata wa yena Xikhalabyana. Leswi swi endleke leswaku vatirhi va n'wi thya vito ra Makavele hi leswi hi nkarhi walowo vantima a vo sungula ku hlangana na valungu naswona a va nga twanani ku vulavula ka kona. Makavele o kombetela leswi a lava leswaku va tirha swona.

3.15.7. Rheyilandi

Laha hi kuma ku tumbuluka ka rito lerintswa leri hi nga vulaka leswaku ri ta ri huma eka ku hlangana ka marito ya rheyila na Leyilandi. Loko hi kambe rito leri hi nga ku rheyila i riendli kasi Leyilandi i vito ra muxaka wa tilori leti a ti ri kona khale. Vatirhi lava loko va ku Rheyilandi a va thyile mulungu loyi hi loko a va byela vito ra lori ya yena, a va twa i nga ku i ri Rheyilandi. U kuma vito leri hi ku tshamela ku yi themendela a vula leswaku ku hava ya matimba yo fana na yona. Hi nkarhi lowu timovha a ti kala swinene a ku ri hosi Dzumeri a ri na lori.

3.15.8. Barinati

Barinati i vito ro divulela leri nyikiweke n'wamapurasi loyi a va ku i Benneth. Vতিরহি va yisile vito leri eka mimpfumawulo ya Xitsonga va ku i Barinati. Leswi a ri mulungu wo sungula ku a byala timango, vito ra yena ri vuye ri duma swinene. Vantima eka tlhelo leri ra tiko va tivile nsinya wa mango na leswaku wu byarisiwa ku yini epurasini ra yena. Loko va n'wi vitana hi ndlela leyi a va swi twisisa xiswona, a nga ri na mhaka na swona. Purasi ri tivekile hi vito leri ku fikela sweswi loko ri ta xaviwa hi ntlawa wa Faliya.

3.15.9. N'wamatiko

Mulungu loyi u thiyiwile N'wamatiko hikuva a famba- fambe na matiko yo tala hi mikarhi ya tiholodeni a ya eku wiseni. Endzkaku ka ntshovelo wa malamula, timango, mazambala a ta byela vতিরহি leswaku va tirhile kahle hikokwalaho u ya eku wiseni etikweni ro karhi. Loko a vuya a ta fika a va naveta hi laha a nga tiphina hakona. Eka vতিরহি a va n'wi navela va n'wi teka a ri munhu loyi a tivaka matiko yo tala se va n'wi thya va ku i Nwamatiko. Hi hala tlhelo a va vilela loko a va byela ku va tirhe kahle kambe vona mali leyi va yi amukelaka yi tsandzeka no xava na saka ra mugayo.

3.15.10. Jakobo

Jakobo i vito leri nga komisiwa. Vito ra yena i Jakobus. Loko vতিরহি va vonile swi va tikela ku vula ku Jakobus, va tirhisile ra Jakobo tanihi leswi a va dyondzisiwa hi yena eBibileni. Vতিরহি lava hi nkarhi wa ku wisa a ku vafundhisi va ta dyondzisa rito ra Xikwembu se vito leri a va ri kumile kona.

3.15.11. Bilisi

Bilisi i vito leri taka ri huma eka vito ra xilungu ra Billy. Vতিরহি lava a va tsemakanya ku vula Billy kutani va ku Bilisi. Leri vito ri va oloverile ku ri vula na purasi ra yena ri tivekile hi vito leri, na namunthla ndhawu leyi ya tiveka hi rona.

3.16. MAVITO YO DUVULELA LAWA YA KOMBAKA LESWAKU N'WAMAPURASI WA VILELA

3.16.1. Ketlani

Vito leri ri le ka hlayelo ra ndzeriso, leri ri lerisaka vanhu vo karhi leswaku a va endli hi ku rhandza. Vito leri ri tumbulukile hikuva n'wamapurasi a lan'wa malamula ya yena hikuva a phofula ku vava ka le mbilwini hi ku byela vatirhi mhaka leyi. Loko a ta va a va byerile leswaku va ketla, u rhumerile vatirhi van'wana ku ya chela chefu. Loko va yivile malamula lawa va dya a va chuluka kutani loko va tivika ku twa ku vava ka vona a ku ketlani. Mhaka leyi va yile va ya pfuniwa hi vatirhi lava nga chela chefu va va byela leswaku phela wo hi khovolela, hikuva wa tiva leswi a nga swi endla. Va n'wi nyikile vito leri ra Ketlani ku tsundzuka leswi a va endleke swona.

3.16.2. Matanato

Matanato i munhu loyi a taka ni timhaka to karhi a ti tisela vanhu van'wana. Vito leri ri thiyiwile n'wamapurari hikokwalaho ko loko mutirhi a hleva kumbe ku pimpa van'wana a nga tshami na tona timhaka leti, a ti byela vatirhi. Loko va n'wi vona a va ta, a va ku hi yaloye Matanato u ta hi byela leswaku hi pimpiwile va ku yini.

3.16.3. Nandzumuni

Nandzumuni i rivitinkatsano leri vumbiweke hi ndlela leyi

nandzu + muni
riviti rihlawuri

Vito leri ri thiyiwile mulungu loyi a venga vatirhi handle ko va va tiva leswi va nga n'wi endlela swona. Loko va chayisa hi nkarhi wo dya kumbe wo muka ekaya a hlundzuka. Leswi a swi tikomba hiloko ku fanele ku biwa nsimbhi yo va tivisa leswaku nkarhi wo dya wu fikile a nga swi endli hi mfanelo. Vatirhi a va tivutisa leswaku i nandzumuni lowu va nga n'wi endlela wona.

3.16.4. Nitarhumamani

Nitarhumamani i riviti nkatsano leri vumbiweke hi xiaki ta xi nga xitwananiso, rhuma ku nga nsinya wa riendli na mani ku nga riengeteri. Vito leri i xivutiso lexi vutisiwaka vatirhi vapurasi hi mulungu loyi a ri khwatla. Khwatla i mulungu loyi a tirhaka eka mulungu un'wana loyi a nyikiwaka purasi ku ri fambisa. Vatirhi va kumile leswaku a hi yena n'wini wa purasi hi loko va hamba va ala mitirho yin'wana leyi a va nyika yona yi nga yelana na leswi tirhaka swona.

Vatirhi a va kumile xihundla xa leswaku timbuti leti ti fuyiwike epurasini a ti ri ta khwatla leri. Loyi wa kwatla a nga tholanga mutirhi wa ku tihlayisa u lava ku tirhisa vona. Loko a va rhuma va ala, va ku wa lowo ntirho hi nge koti. Leswi swi endla leswaku mulungu a vutisa a ku ni ta rhuma mani? Vatirhi va n'wi divulela vito va ku Ntarhumamani. A ri ri vito leri a va hamba va n'wi hlekula hi rona.

3.16.5. Vhotani

Rito leri ri ta ri huma eka rito ra Xinghezi ra 'vote'. Leswi vulaka ku hlawula,. Rito leri ri sungurile ku tirhisiwa ngopfu ku sukela eka hlawulo wa 1994 laha vanhu hinkwavo va nga pfumeleriwa ku hlawula handle ko languta nhlonge ya wona. Eka valungu lava n'wana a va vona leswaku hlawulo lowu wu ta tisa madzolonga. N'wamapurasi loyi a thyiweke vito leri a ri un'wanan wa vona. A tshamela ro byela vatirhi leswaku vhotani n'wina mi ta yi vona nyimpi. Hi ndlela leyi a tirhisa rito leri ha kona vatirhi va fikelela laha va nga n'wi thya rona. Va vonile nhlawulo wu fambe kahle handle ka madzolonga, se va n'wi khovolela hi ku hamba va n'wi vitana Vhotani. Ku vile vito leri a ri nga n'wi tsakisi.

3.16.6. Mulunguntima

Mulunguntima i riviti nkatsano leri vumbiweke hi rito mulungu ku nga riviti, ntima na rona ku nga riviti. Loko va ku munhu i mulunguntima i munhu loyi a hanyaka vutomi bya valungu kambe a ri muntima. Vatirhi loko va vulavula na yena leswaku vantima va teka

mfumo valungu swi ta va helela, yena a vula leswaku wo va mulungu muhlovo kambe yena u hanya hi laha vantima va hanyaka ha kona. Leswi swi n'wi nyikile vito ra Mulunguntima, leri yena n'wini a ti vitana ha rona. Ku vulavula ka yena a ku endla leswaku vuxaka bya yena na vatirhi byi va kahle swinene.

3.16.7. Malungelo

Malungelo i vito leri taka ri huma eka nsinya wa riendli lunga. Ku vumbiwa rivitimpfelelo lungelo ku nga mfanelo leyi munhu a nga na yona. Loko timfanelo ti tele hi ku i malungelo. Endzhaku ka loko na le mapurasini ku sungurile mihlangano ya vatirhi, vatirhi va dyondzisiwile hi timfanelo ta vona. Loko epurasini leri mutirhi a tshika a dyohile a byeriwa ku karhatiwa hi Malungelo. Vatirhi xikan'wekan'we va n'wi thya Malungelo. A ri ri vito leri a nga ri na mhaka na rona hikuva yena a vo vitanisa sweswo. Loko va ku he Malungelo na yena a ta ku u ri yini wena Malungelo, a ri karhi Xitsonga xa kona xi nga sasekangi swinene.

3.16.8. Famba u ya tirha eka yena

Famba u ya tirha eka yena i xikhovolelo lexi kombisaka ku va munhu a nga amukeleki laha a tirha kona. Vatirhi loko va ri karhi va tirha va kombisa ku ncica loko ku nga tisiviwa hi mfumo lowu a wu rhangeriwa hi Nelson Mandela, a va byeriwa leswaku famba u ya tirha eka yena. Vona a va khensa tinfanelo ta vatirhi leti ti kombisaka tiawara ta ntirho na mi karhi yo wisa. Loko va kombela ku hunguteriwa tiawara a va hlongola entirhweni ku fikela laha va nga n'wi makelela vito ro famba u ya tirha eka yena va sungurile ku nwi vita hi vito leri loko se nhlango wa vona wu humelela eka xivilelo xa vona.

3.17. NKANELO WA MAVITO HI KU ANGARHELA

Vito ri tirha ku vula munhu, ku kombisa yena, ku n'wi hambanyisa na van'wana. Leswi swi kombisa leswaku vito ri vumbiwa hi ku tirhisa mimpfumawulo leyi loko yi

hlanganisiwa yi kota ku humesa n'wini wa vito exikarhi ka vanhu lavo tala. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi Reimer (2006) loko a ku: *names denote but do not connote* . Loko munhu va ku i Magigwani, vito a ri kombisa swihlawulekisi swa yena swo karhi. Parkinson (1985:43) u kombisa hilaha mavito ya nga nchumu lowu tirhisiwaka ku vula/ku vitana munhu.

First, everyone has a name, no exceptions. The name is given to a person by his parents at birth and as a general rule he can't, or doesn't care to do anything about changing it. Further with very few exceptions, names are chosen from a rather limited and culturally preserved reservoir of possible names, words that everyone agrees can be names rarely is a name borrowed from another language or culture, and then not randomly. Even more rarely is a name simply made up out of nonsense syllables. This means that no matter what name a person has, he is likely to encounter people throughout the course of his life who have it too.

Vanhu va tinxakanxaka lava kumekaka laha tikweni ra Afrika Dzonga va ni tindlela ta vona ta mavumbelo ya mavito. Enkarhini lowu vanhu va vantima va malembe ya le xikarhi ka 20-65 va ni mavito ya xilungu mambirhi kumbe rin'we ra xintima na rin'we ra xilungu. Parkinson (1985:63) u ya emahlweni a ku:

A name is not something deserved, earned or even that seems to fit rather a person simply is his name like an orange is an orange or a rose is a rose. It may be because of a person close

psychological identification with his name that is not polite to use it up or to non-intimates without somehow modifying it, thereby distancing oneself from that inner core of the person. This distancing process, whether by using the name of addressee's child as in the teknonymic system, or by adding another term of address on the front name, allows participants in speech events to be comfortable with each other by maintaining and marking the appropriate relationship that should obtain.

Vito ra nyikiwa munhu hambi a nga endlangi nchumu. Vito ri nga komba leswinene kambe munhu loyi a endla swo hambana na vito ra yena. Leswi a swi vuli leswaku munhu loyi u fanele a cinca vito leri. Mikarhi yin'wana loko munhu a fanele a vitaniwa hi vito ku nga rhangisiwa ku tatana kumbe manana ku ri ndlela ya ku komba ku n'wi xixima.

3.18. MAHETELELO

Ndzimana leyi yi kombisile hi mavito yo duvulela lama nykiweke van'wapurasi. Ku kombisiwile swivangelo swo va vanhu lava va thiywile mavito lawa. Ku thlela ku kombisiwa leswaku loko va twa mavito lawa va ri yini hi wona. Mavito man'wana ya kombisa vuxaka byo biha kasi man'wana lebyinene lebyi a byi ri kona exikarhi ka vatirhi na vinyi va mapurasi. Tindhlamuselo ta mavito ya vona ti kombisa hi ku hetiseka timhaka leti a ti humelela epurasini. Vatirhi vo tala a va na matimu lamanene hi ku landza ntokoto wa vona emapurasi ya valungu.

NDZIMANA YA 4

4.1. MATIMU YA MAVITO NI SWIVANGELO SWO CINCA KA WONA

Vito i nchumu lowu yimelaka xilo xo karhi. Mavito i maendlelo lama ma tirhisiwaka hi vanhu ku vitanana kumbe ku vula xa nchumu. Swivangelo swo va munhu a nyikiwa vito ro karhi swi nga va leswi landzelaka.

1. Munhu a nga nyikiwa vito ro karhi hi ku languta nkoka wa yena endyangu. Xikombiso Nyamarivaleni, laha munhu loyi u nyikiwa vito leri hikuva va vona leswaku va siyiwile hi muhlayisi. Vito ri komba leswaku a va ha ri na musirheleri va lo sala erivaleni handle ka muhlayisi.
2. Ku nyikiwa vito hikokwalaho ka khombo leri weleke ndyangu, n'wana a nyikiwa vito ra Mihloti hikokwalaho ka ku u velekiwile hi nkarhi lowu ku loviweke endyangu, n'wana va ku i Maxangu hikuva vandyangu va languta mahlomulo lawa va hlanganeke na wona. Mavito ya muxaka lowu ya vava swinene loko se vana va kurile, hikuva ya va tsundzuxa leswi va tshameke va hlangana na swona. Nchumu lowu wu tikaka ngopfu hi loko hi twa leswaku munhu wa hanya, a ri karhi a landzelela nhlamuselo ya vito ra yena. Ndyangu wo tshamela ku hlangana na makhombo lama nga heriki.
3. Vito ri nga nyikiwa hikuva ku pimanyisa munhu na nchumu wo karhi. N'wana a nyikiwa vito ra Nsimbi hi ku pimanyisa matiyelo ya yena na nsimbhi. Vito ra Muhluri ri nyikiwa hikuva tatana wa yena a humelerile eka nyimpi yo lwa na mavabyi.
4. Vito ri nga thyiwa hi ku languta mavumbekelo ya munhu, laha hi nga languta mavito yo fana na Malehanyonga, Malalani, Makhwiri. Vito ra Malalani ri nyikiwa munhu hi ku landza hi laha a nga ondza, munhu loyi a nga na miri kasi Malehanyonga i munhu loyi a nga leha swinene. Xivumbeko xa miri wa yena xi

hetelela xi n'wi nyika vito. Mavito lawa ya tala ku karhata swinene vanhu lava loko se va kurile. Mikarhi yo tala vana va nyikiwa mavito lawa va ha ri vantsongo, va nga swi tiva leswaku ya vula yini. Van'wana va hetelela va nga ha tiamukeli na vona va tlhela va vengani vathyi va vona va mavito lawa.

5. Vana va nga nyikiwa vito hi ku va yelanisiwa ni xiharhi kumbe swin'wana swa swikholwakholwana swa ndyangu. Vito ra Risuna, leri nyikiweke n'wana hi ku n'wi yelanisa ni xilo lexo karhata ni vusiku xi lumetela vanhu xi ri karhi xi va chela na mavabyi ya malariya. Hi tlhelo vito Risuna ri nga thyiwa hi ku yelanisa ni mafurha yo nuhela lawa ya cheriweke Yesu emilengeni ebibeleni.
6. Munhu a nga thyiwa vito hi ku landzelela swa mitsheketo kumbe nchumu wo karhi lowu dumeke. Mavito ya muxaka lowu ya kala swinene kambe hi na vona vanhu lava va nyikiweke mavito ya van'wampfundla. Loko u lavisisa u kuma leswaku munhu loyi u na tindleve letikulu a tlhela a tlhariha ku fana na wona mpfundla u kona un'wana loyi va ngo i N'wanghala, vito leri a ri kumeke hi ku kariha ka yena loko a ha ri hi ntsongo.
7. Mavito ya thyiwa vandyangu hi ku landzelela mimpfumawulo ya vito ro karhi, Harris; Parris; Morris; Moses, mhaka leyi yi tala ku humelela loko tatana vo Harris, vana va majaha va nyikiwa mavito lawa mpfumawulo wa wona wu yelanaka ni mpfumawulo wa vito ra tata wa vona. Endyangu wo tano vana va xisati va nga nyikiwa mavito yo yelana ni vito leri nyikiweke mana wa vona. Xikombiso manana i Misola n'wana va ku i Solani kumbe Misoriwa.
8. Mavito ya n'wana ya nyikiwile vana hi ku landza nkomiso wa vito ro karhi xikombiso Amukelani se vito ri hundzuka Amu, swa endleka leswaku vanhu va tindzimi tin'wana va nga swi tiva leswaku Amu swi ta swi huma kwihi. Un'wana va ku i Joe kasi vito ra yena a ri fanele ku va Josefa, Singi vito ra ntiyiso ku ri Masingita, Nhlamu ku ri Nhlamulo.

4.2. VATHYI VA MAVITO

Muthyi wa vito a hi munhu u'nwana na u'nwana. Exikarhi ka Vatsonga vito ri thyiwa hi mukhegula kumbe mukhalabye wa ndyangu wolowo. Mhaka hi leswaku vito a ro thyiwa munhu ntsena, ntsena. Mhaka hi leyi yi seketeriwa hi marito ya Mandende (2009:1) a loko a ku: *“Amongst most Africans names are not just given. The naming pattern is more than just the attachment of a label.”* Loko n'wana a thyiwa vito hi fanele ku tiva leswaku u ta vitaniwa ni ku tiveka ha rona vutomi bya yena hinkwabyo. Muthyi u fanele ari munhu wo hluteka miehleketo swinene. Kambe namuntlha mhaka leyi ya ku thya vito hi nkulukumba wa muti yi ya yi ri karhi yi cinca. Vanhwana va masiku lawa a va ha pfumeli ku thyeriwa vana va vona mavito hi vakhegula na vakhalabye. Leswi swi nga va na swivangelo swo tala, xin'wana xa kona, vana va kumiwa eswibedlhele laha vakhegula va nga riki kona. N'wana namuntlha loko u n'wi kuma exibedhlele u kuma na xitifikhethi xo velekiwa lexi vaka na mavito ni xivongo xa n'wana. Leswi swi vula leswaku loko munhu a ya exibedhlele e ku kumeni ka n'wana u fanele a ri na vito emiehleketheni ya yena. Vakhegula a ka ha ri vona va pfunaka muyimani ku kuma n'wana.

Vavasati vo tala va hambanile ni va ka vona, va sukile laha vatswari va tshamaka kona va ya tshama emadorobeni. Mutswari wo twa leswaku n'wana wa yena u kumile n'wana a nga swi kotanga ku vona ni swiendlo swa muyimani kumbe n'wana hi nkarhi wa ku kumeka ka yena.

Ku komba leswaku swilo swi hundzukile, hi vona mavito lawa a ya thyiwa vanhu khale aya ha tirhisiwi. Mavito lawa a ya nyikiwa va xinuna ya xilungu yo fana na va Mackson, Jackson, Reckson, Willie, Wilson a ya ha ri kona. Mavito ya Xitsonga ya va xinuna yo fana na Khazamula, Gezani na Mkhacane a ma ha tirhisiwi masiku lawa. Swi tano ni ya vaxisati yo fana na, Asnath, Grace, Irene, Joyce, Evelyn, Mamayila, Modjadji, Mphephu vana a va ha thyiwi wona. Mavito lawa ya karhi ya nyamalala. Xin'wana xa swivangelo nkulu i ku cinca ka milawu ya tiko. Khale n'wana a va na vito ra vuhlangi, ra le ngomeni kumbe vukhomba, vito ra kokwana wa yena na ra xilungu ri nga ra ku tirhisiwa exikolweni ni le kerekeni. N'wana a titsarisela eka ndzawulo ya xikaya loko a ri na

malembe ya Khume-nhungu (18) leswi a swi endla n'wana hi ku pfuniwa hi vatswari va yena a hlawula vito leri a lavaka ku tiviwa hi rona etikweni.

Sweswi loko mutswari a ya esibendlhele u fanele a swi tiva leswaku loko a huma esibendlhele a ri na n'wana u fanele a tsarisiwile eka ndzhawulo ya xikaya a ri na nomboro ya vutitivisi. Leswi swi vula leswaku loko vatswari va langutela n'wana va fanele ku lulamisa mavito ya n'wana, vito ra n'wana wa xisati ni wa xinuna leswaku loko swo tshika ku ri wa rimbewu leri hi ta ku na loko ko tshika ko va hi ta ku. Maendlelo lawa a ya ha nyiki vakokwana na maxaka nkarhi wa ku thya n'wana vito ra xifumo handle ka leri ro divulela leri nga riki ra xifumo. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi Fasku (2006:53) loko a ku: *"No one bears a name without a reason and that no one exist without an explanation or jurisdiction"*

Laha hi kombetiwa leswaku ku hava munhu loyi a nga na vito leri kombaka leswaku hikokwalaho ka yini a nyikiwile vito leri. Kasi De klerk na Bosch Makhado (2009:340) va hlamusela hi ndlela leyi Bantu naming patterns leswi a yi fambisa xiswona:

African names often retain their meaning-bearing function and are much less arbitrary, their meaning generally being transparent and accessible and often recording complex details about their bearer.

Vantima va na ndlela leyi mavito ya vona ya thiywaka ha yona, leyi hambanaka swinene ni tindlela ta tinxaka letin'wana. Maendlelo lawa sweswi ya tirhisiwaka ya endla leswaku tindlela ta ndhavuko ta tinxaka xaka ti lahleka.

4.3. NHLOHLETELO WA VUKHONGERI NA DYONDZO EKA TIMHAKA TA MATHYELO YA MAVITO

Mhaka ya vukhongereri yi tisiwile hi valungu laha tikweni ra Afrika Dzonga, va ta va huma ematikweni ya America na Switziland. Valungu a va ri na ntirho lowunkulu hikuva vanhu

lava a va tiseriwa evhangeli a va nga koti ku hlaya no tsala. A va tsandzeka no kota ku vitana mavito lawa vantima lava a va ri na wona. Munhu a languteriwa ku va na vito ra le kaya na ra le kerekeni leri a va ta kota ku n'wi vitana hi rona.

Hi mikarhi leyi mavito ya vanhu ya hundzuluxiwa kumbe ku ncinciwa, va va Moses lava tala hi ku landza mahanyelo ya vona lawa a ya yelanisiwa ni mahanyelo ya vona ya ku pfumela eka Xikwembu. Katakani (1997) u ri:

People have full legal names, which is a set of baptism or given names, and a middle or a tribal names with a surname or a tribal names of the father.

Xidyondzeki lexi xi hi komba hilaha tinxaka tin'wana a ti avanyisa mavito ha kona. Leswi swi vula leswaku munhu a nga languteri ku va na vito ri n'we ntsena. Mavito lawa a ya tala ku nyikiwa vanhu loko va khuvuriwa kumbe ku pfumela eka Xikwembu hi lawa hi ku landza rimbewu ra xinuna.

Davida murhandzi wa Xikwembu

Abraham

Jacob

Daniel Xikwembu i muavanyisi wa mina

Moses murhumiwa wa Xikwembu

Zacharia

Mavito lawa a ya thyiwa vanhu va xisati loko va khuvuriwa kumbe loko va pfumela eka Xikwembu

Martha

Rachel

Salome

Debora

Mavito lama a ma thyiwa vanhu hi nhlohotelo wa valungu lava a va vulavula ririmi ra Xibunu ya rimbewu ra xinuna

Jan

Jansyn

Piet

Pieter

Mavito lama a ma thyiwa va xisati hi nhlohotelo wa valungu lava a va vulavula ririmi ra xibunu. Mhaka leyi hi yi vonaka laha yi tiyisiwa hi marito ya Jenkins (1996:12) loko a ku: *“Changing a name is part of a process of change in the tide of a country’s history .”* Leswi swo komba leswaku etikweni ku pfa ku ta gandlati leri fikaka ri endla leswaku swilo leswi swi nga xiswona swi cinca hinkwaswo hambi ha swi lava kumbe a hi swi lavi.

Lama landzelaka i mavito lama thyiweke vanhu va xinuna hi nhlohotelo wa vafundhisi va Manghezi lava tiseke evhangeli e Afrika Dzonga

Jackson

Mackson

Wilson

Robson

Mavito ya vaxisati lama thyiweke hi ku landza nhlohotelo wa vafundhisi va manghezi lava teke laha tikweni ra Afrika Dzonga.

Angel

Rose

Evelyn

Grace

Ku tiyisisa mhaka leyi nga boxiwa laha henhla Katakani (1997:204) u ri

Birth and death registration of all inhabitants of
Embu district was made compulsory from 1

July 1968. It is necessary to use a registered name to receive any social service of health, education or child care.

Leswi swi kombisa leswaku ku va munhu a kuma vukorhokeri byo karhi etikweni, byi nga va bya vuhlayiseki, swa rihanyu kumbe swa dyondzo u fanele a va a tiviwa no va kona eka rejisitara ra tiko ku nga eka ndzawulo ya xikaya hikuva na pasi kumbe xitifiketi xa ku velekiwa. Nawu lowu pasisiweke sweswi laha tikweni hi leswaku munhu a nga faneli ku heta masiku ya makhume manharhu a velekiwile a ri hava xitifiketi xo velekiwa. Kambe hambu leswi nga te tani ka ha ri na vanhu vo tala lava nga hava mapasi hikuva vatswari va vona va nga vanga na wona.

4.4. SWIN'WANA SWA SWILO LESWI NGA ENDLAKA LESWAKU MAVITO YA CINCIWA

Handle ka leswi swi boxiweke laha henhla ka ha ri na swilo swo tala leswi nga endlaka leswaku vito ra ndhawu, xilo hambu munhu ri cinca a thyiwa rin'wana. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Jenkins (1996:104) loko a ku: some names may be changed because :

- a. They replace existing names with others that certain people want to be restored
- b. A name is offensive because it is associated with something unacceptable even if originally it given innocently
- c. People may want to make a public statement usually on ideological or political grounds
- d. Change may be made for the sake of standardization
- e. An official name may be a distorted form of a name in spelling or contextually.
- f. A name may be discriminatory or derogatory as regards to race, colour, creed, sex, political affiliation or other social function.

Leswi swi hi komba swivangelo swin'wana swa ntsevu leswi nga endlaka leswaku vito leri munhu a nga na rona a cincwa. Ku nga timhaka leti hi nga tivona ti humelela hi

xitalo eka mfumo lowu wa xidemokratiki. Dyondzo na yona yi ni xiave eka timhaka leti. Vanhu va sungurile ku tiva leswaku vito leri a ri tshamisekanga leri ri tshamisekile. Vantima vo tala va tlhelerile eka mavito ya xintima. Mhaka leyi hi vonile tindhawu, madoropa, madamu, swibedlhele, swikolo, tiyunivhesiti, mapatu, vanhu va cinca mavito.

Swifundzha leswi cinceke mavito hikokwalaho ko ncica ka mfumo

Northern Province yi va Limpopo

Eastern Transvaal yi va Mpumalanga

Madoroba ya xifundzha xa Limpopo lama cinceke Mavito

Petersburg yi va Polokwane

Warmbath yi va Bela-Bela

Naboomspruit yi va Mookgopong

Nelspruit yi va Mbombela

Nelstroom yi va Modimolle

Duiwelskloof yi va Modjadjiskloof leri vito ri sele ri ri na xilandzi xa Afrikaans “Kloof”

Mesina ri va Musina

Leswi swi vile tano ni le ka mavito ya madoropa ya swifundzha leswi n’wana. Ya n’wana mavito ya cinciwile i vi swi nga amukeriwi swi boha leswaku ya tlheriseriwa eka mavito ya wona ya khale, ku nga :

Vaalwater yi va Mabatlane (2006) yi tlhelela eka Vaalwater (2007)

Louis Trichardt yi va Makhado (2003) yi tlhelela Louis Trichardt (2007) yi va Makhado (2011) yi tlhelela Louis Trichardt (2014).

Mavito ya tindhawu laha swihaha-mpfuka swi sukelaka kona (Airports)

Ben Schoenman Airport - East London Airport (1994)

K.D. Matanzima Airport - Mthatha Airport (2004)

H.F.Verwoerd Airport - Port Elizabeth International Airport (1994)

D.F. Malan Airport - Cape Town International Airport (1994)
Jan Smuts international – O.R. Tambo international Airport

Mavito ya switarata ni swivangelo leswi endleke leswaku swi nciciwa mavito

Laha hi ta languta ngopfu switarata swa dorobankulu ra Pitori ni leswi vangeke leswaku swi cinciwa mavito ya swona.

Schoeman –Francis Baard

Loyi a ri mupresidente wa tiko ra Afrika Dzonga hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu kasi Francis Baard hi van'wana va varhangeri lava a va lwa na mhaka yo famba munhu a khome pasi hala tlhelo hi yena a nga endla mpfapfarhuto wa “ANC freedom Charter”

Van der Walt – Lilian Ngoyi.

Van der Walt hi yena wo sungula ku aka damu edorobeni ra Pitori a tlhela a endla gondzo ro hundza hi le Wonderboom Neck, loko Lilian Ngoyi a ri munhu wa xisati wo hlawuriwa eka komiti ya nhloko ya ANC. U tlhele a rhangela ntlawa lowu wo kombisa ku vilerisiwa hi mhaka ya mapasi.

Andries Street –Thabo Sehume

Leri vito a thiyiwile ri suka eka mujeko wa St Andrew lowu nga tshama wu hahisiwa hi Stephanus Schoeman hi ku alela timhaka leti a ti humelela hi nkarhi walowo kasi Thabo Sehume u vile xirho xa nhlango wa Azapo nkarhi lowo leha.

D.F. Malan -- E'skia Mphahlele

D.F Malan u vile holobyenkulu wa Afrika Dzonga (1948-1954) hi nkarhi wa xihlawuhlawu, loko E'skia Mphahlele a vile mutsari wa ndhuma, Xidyondzeki, N'wavutshila tlhelo n'watipolotiki. U kale a khomiwa a ya tshama ejele a ri karhi a dyondza.

Prinsloo – Sisulu

Prinsloo u vile muaka tiko wo sungula ku vana na yindlu e Church Square kasi Walter Sisulu a ri xirho xa ANC lexinkulu loyi a tshameke ekhotsweni malembe ya 26

Leswi a ku ri ku kombisa leswaku mavito ya cinca hi ku famba ka masiku na ku cinca ka mimfumo kambe mavito yo divulela a ya cinci. Mhaka leyi yi kona na le ka vatlangi va mintlangu. Loko mutlangi a suka eka xipanu xa yena a ya eka xin'wana u famba na vito leri a nga ri kuma eka xipanu xa yena xo sungula. Leswi swi seketeriwa hi ku vona Marks Maponyane u thyiwile "Go Man Go" loko a tlangela Kazer Chiefs, vito leri ka ha tirha rona na loko a ri eka Xipanu xa Orlando Pirates.

4.5. MAHETELELO

Mavito lama ya thyiwaka hi vantima ya tale hi tinhlamuselo, leswi hi swi vona eka mavito ya vanhu, ya swikolo ni ya tindhawu. xikombiso, vito Mihloti i vito ra munhu leri thyiweke n'wana hikokwalaho ka ku va a velekiwile hi nkarhi lowu edyangwini a va ri eku rileni hikokwalaho ka ku va xirho xa ndyangu xi hundzile emisaveni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mandende (2009:1) loko a ku:

African societies use personal names as a means of conveying the cultural values and traditional of their daily experiences. Before people could read and write personal names were used as a means of documenting important events and they were part of oral tradition, making them an intergral part of every cultural system.

Timhaka leti humelelaka masiku hinkwawo vantima a va swi kota ku ti hlayisa hi ku thya vanhu, tindhawu na swin'wana mavito. Leswi a swi pfuna leswaku matimu ya nga lahleki. Mhaka leyi hi yi vonile eka ndzimana leyi, hi mavito lama thyiweke swilo swo hambana hambana. Vantima loko va ta va va tekile mfumo hi vona mavito ya swilo swo tala ya cinciwile ku hlayisa matimu ya tindhawu kumbe swilo leswi.

NDZIMANA YA 5

Ndzimana ya 5 yi nyika mahetelelo ya ndzavisiso. Laha hi ta kuma nkomiso wa tindzimana hinkwato ni leswi kumeke ku katsa na swibumabumelo swa ndzavisiso

Nkatsakanyo wo angarhela tindzimana ta 1-4

Ndzimana ya 1 yi nyika matimu ya leswi humelelaka hi ndzavisiso, xikongomelo, maendlelo na tindlela ta mahlengeletelo ya timhaka. yi tlhela yi komba hilaha timhaka leti ti hleriwaka hakona. Ndzimana leyi yi tlhela yi komba ntikelo wo endla ndzavisiso lowu.

Ndzimana ya 2 yi nyika nkomiso wa swidyondzeki leswi nga tshama swi tsala hi ndzavisiso lowu.

Ndzimana ya 3 yi nyika nxopaxopo hi swivangelo leswi nga kona ku va munhu a thyiwa vito ro divulela. Yi ri karhi yi kongomisa eka van'wapurasi lava kumekaka eka nambu wa Ritavinkulu.

Ndzimana ya 4 yi langutisa swivangelo leswi endlaka leswaku vanhu na tindhawu va thyiwa mavito yo karhi. Yi thlela yi kombisa mavito lawa cinciwaka hikokwalaho ka swivangelo swo hambana hambana.

Ndzimana ya 5 yi nyika mahetelelo ya ndzavisiso ni leswi swi kumekeke hi ndzavisiso lowu

- Vito hambu wa ri ala kumbe wa ri pfumela a ri fi.
- Mulungu a nga thyiwa vito hi vatirhi va ri tiyisisa.
- Swiendlo swa munhu hi swona hakanyingi swi endlaka leswaku a kuma vito ro divulela.
- Vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vatirhi na vathori byi nga paluxiwa hi mavito yo divulela lawa ya nga thyiwaka.

- Mavito yan'wana ya tshinya leswi munhu a swi endlaka.
- Mavito yo duvulela lawa ya thiywaka munhu ku ya hi xivumbeko xa miri wa yena a ya kahle hikuva munhu a nga tihlawuleli eka Xikwembu.
- Ndlela leyi munhu a tihumelerisaka ha yona eka vanhu van'wana swi n'wi vumbela vito exikarhi ka vanhu lava.
- Valungu a va tikeriwa hi ku vitana mavito ya vantima kasi na vantima a va tikeriwa hi ku vitana mavito ya xilungu.
- Mavito yo duvulela ya hatla ku tiveka ku tlula mavito ya ntiyiso.
- Hafu ya van'wapurasi a va amukela mavito yo duvulela lama va nyikiweke wona loko hafu leyin'wana yi ala.
- I van'wapurasi vantsongo lava a va duvuleriwa mavito yo fana hi mimpfumawulo ku ve tinhlamuselo ta wona ta hambana, Biriviri 1 na 2, Marhambu 1 na 2.

Swibumabumelo

- Vতিরhi va fanele va papalata mavito lawa ya nga na nhlamba endzeni.
- Mavito lawa ya kombaka xivumbeko xa miri wa munhu xo ka xi nga ri kahle a ya laveki hikuva ya vavisa moya wa munhu ni ku vanga rivengo.
- Timhaka ta matimu ya vurimi laha tikweni a ti fanele ku dyondzisiwa eswikolweni
- Vuswikoti byo tumbuluxa mavito a byi na vanhu hinkwavo, swa laveka leswaku swi dyondzisiwa rixaka.

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

- Bakari, M.M. 1991. *The Custom of the Swahili People*. London: University of California Press
- Blaxter, L., Hughes, C & Tight, M. 2001. *How to Research*. Buckingham: Open University Press.
- Burchfield, D. 1982. *A supplement to the Oxford English Dictionary*. Vol 111. New York University Press.
- Botha, C.G. 1996. *Place Naming in Cape Province*. Juta and Company Ltd. Cape Town
- Chauke, M.T. 1992. *Mavito ni Nkoka wa wona eka Xitsonga*. Unpublished Honours Essay. UNIN.
- Chauke, M.T. 2005. *Aspects of naming in Xitsonga*: Unpublished PhD. UL.
- Cohen, L. 2007. *Research Methods in Education*. London: Routledge.
- Cohen, L and Manion, L. 1980. *Research methods in education*. London: Croom Helm.
- Eileen, J. 1998. *The Social System of the Zulus*. Longmans Green and Co. Ltd
- Finegan, R. 1970. *Oral Literature in Africa*. New York: Oxford University.
- Holy Bible. 2004. *New Living Translation*. Illinois: The Bible League Chicago.
- Hynes, H. 1984. *Language in culture and society*. New York: Reader in Linguistics and Anthropology.

- Jenkins, E.R. 1996. *Changing Place Names*. University of Natal: Indicators Press.
- Kahari, G.P. 1990. *The Rise of the Shona Novel: A study in Development, 1989-1984*. Harare: Mambo Press.
- Katakani, H. 1997. *Personal Names and Modes of Address among the Mbeere*. African Study Monograph. 18(93,4):203-212.
- Koma, H.M. 2012. *An analysis of Given and Inherited Names among the Northern Sotho speaking people in Moletjje and Sekhukhune, Limpopo Province: An Onomastic perspective*. Unpublished Masters Dissertation. Turfloop: University of Limpopo.
- Mabunda, P.N. 2013. *An Appraisal of naming of patterns for schools with special reference to Dzumeri community in Mopani District, Limpopo Province, South Africa*. Unpublished Masters Dissertation. Turfloop: University of Limpopo.
- Meiring, B.A. 1994. *Typonymic innovation and social changes*. Nomina Africana. Educational Books.
- Merriam, S.B. 1985. *The case study in Educational Research: a review of selected literature*. *Journal of Educational thought*, 17.3, 204-17.
- Mabotja, M.L. 2005. *The Origin, Meaning and Impact of Names in the Post-Apartheid South Africa: Rethinking Naming Strategies: A Case of Limpopo*. Unpublished Masters Dissertation. Turfloop: University of Limpopo.
- Mahome, P.M. 1972. *Naming in Sesotho: It's Socio-Cultural and Linguistic Basis*. New York: University Press.

- Mandende, I.P. 2009. *A study of Tshivenda Personal names*. Unpublished doctoral thesis. Pretoria University of South Africa.
- Mokgokong, S.R. 2004. *Knowing and understanding the World through Naming: A case study of the Capricon District. Unpublished Master's Dissertation*: Sovenga: University of the North.
- Molefe, L.1999. *Onomastic Aspects of Zulu Nicknames with special reference to source and functionality*. Unpublished Doctoral Thesis. Pretoria: University of South Africa.
- Mudau, N.S. 2009. *A critical Analysis of the Name Change of Louis Trichardt to Makhaddo with special Reference to Principles and Procedures*. Unpublished Masters Dissertation. Turfloop:University of Limpopo.
- Murphy, W. 1957. *Note on the Significance of names. Phsychoanalytic Quarterly*. 26:91-106.
- Neethling, S.J.1994. *Xhosa nicknames*. South African Journal of African Languages. 14 (2) 88-92.
- Nziyane, G.T. 2004. *Naming Practices and Patterns around Bushbuckridge*. Unpublished Masters Dissertation
- Palmer, F.R. 1981. *Semantics Cambridge*: Cambridge University Press
- Parkinson, D.B. 1985. *Constructing the social context of communication: terms of address in Egyptian Arabic*. Berlin, New York and Amsterdam: Mouton de Gruyter.

Ramatsobane, B.S. 2004. *The structure and functions of nicknames in Sesotho sa Leboa*. Unpublished Master of Arts Thesis. UNIN.

Rapper, P.E. 1997. *Descriptive Zulu place names of San origin*. Johannesburg: Jonathan Ball Publishers.

Rapper, P.E. 1983. *Occasional paper no 5 (sociology and the names)*.

Sebashe, S.S. 2003. *Place renaming in Limpopo*. Unpublished Masters Dissertation. Polokwane: University of Limpopo.

Silerman, D. 1993. *Qualitative Research Practices*. London: Sage Publishers.

Smith, M.P. 1985. *Language, the Sexes and Society*. Oxford & New York: Basil Blackwell.

Stally, B.O. 1977. *The Fontana Dictionary of Modern Thought*. London: Fontana Press.

Vom Bruck, G., & Bodenhorn, B. 2006. *The Anthropology of Names and Naming*. Cambridge: Cambridge University Press.

White, C.J. 2005. *Research: A practical guide*. Pretoria: Ithuthuko Publishers.

Wild, J. and Diggings, C. 2009. *Marketing Research*. South Africa: Juta and Company LTD.

Yin, R.K. 1989. *Case study research design and methods*. Publications. London: Sage